

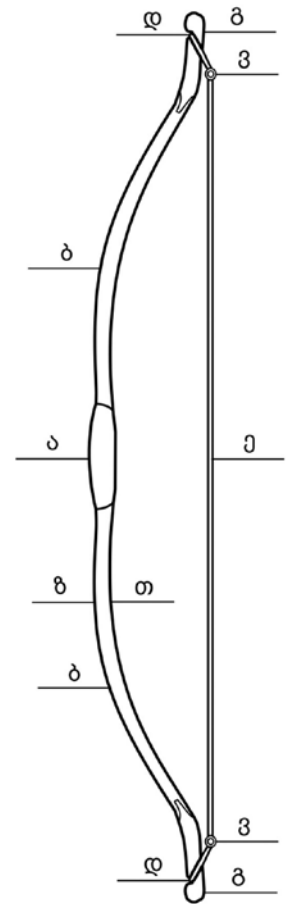
დისტანციური ბრძოლის იახალი

მშვილდი

მშვილდი დისტანციური ბრძოლის სასროლი იარაღის კატეგორიას მიეკუთვნება. ის შედგება ხისა და საბელისაგან. ხე მშვილდის მუშა ნაწილია, რომელზეც საბელი ებმება; საბელი (ლარი) კი მშვილდის მზიდი ნაწილია, რომელიც ისარს აჩქარებას ანიჭებს. ზურგი ეწოდება მშვილდის მიზნისაკენ მიქცეული მხარეს, მუცელი კი მშვილდის ლარისაკენ მიქცეული მხარეა. სახელური არის მშვილდის შუა ნაწილში ხელის მოსაკიდი ადგილი. მხარი (გოზა)⁵⁴⁸ მშვილდის დრეკადი ნაწილია, რომელიც მოზიდვისას ზამბარის როლს ასრულებს. მშვილდის ბოლო ეწოდება ნაწილს, რომელსაც საბელი ემაგრება. მშვილდის კილო – თაღოვანი ან სამკუთხა ქრილია ბოლოზე, სადაც საბელის მარყუჟი მაგრდება.⁵⁴⁹ (სურ. 234)

მშვილდი სამ ძირითად ჯგუფად იყოფა: მარტივი, მხოლოდ ხისაგან გაკეთებული მშვილდი,⁵⁵⁰ გაძლიერებული – ზურგზე დანებებული მყესებით და კომპოზიტური (შედგენილი), რომელიც რქის, ხისა და მყესებისაგან იყო შედგენილი. უმთავრესად, გავრცელებული იყო მარტივი და კომპოზიტური მშვილდები.⁵⁵¹

თავისი არსით, მშვილდი დრეკადი რკალია, რომლის ორი ბოლო საბელითაა მოჭიმული. მოზიდვისას მშვილდი მხრებში აგროვებს პოტენციურ ენერგიას, რომელიც გადაეცემა ისარს და გატყორცნის მას.⁵⁵² კომპოზიტური მშვილდის ხის სხეულზე გარედან (ზურგზე) მყესებს ანებებდნენ, შიდა, მშვილდოსნისკენ მოქცეულ მხარეზე (მუცელზე) კი რქოვანი ფირფიტები მაგრდებოდა.⁵⁵³ კომპოზიტურ მშვილდს ბერძნული Σ ან რუსული М ფორმა აქვს: ის შუა ნაწილში საბელისკენაა შენეული, მხრები კი ამოზნექილი აქვს.⁵⁵⁴

სურ. 234
მშვილდი: ა) სახელური, ბ) გოზა, გ) ბოლო, დ) კილო, ე) საბელი, ვ) მარყუჟი, ზ) ზურგი, თ) მუცელი.

⁵⁴⁸ „გოზა – მშვილდის (მ)წ(ვ)ერვალი; მშვილდის რქა“. სულხან-საბა ორბელიანი, *ლექსიკონი ქართული*, I, 165. გოზა წარმოდგება სპარსული სიტყვიდან *ghuse*. Khorasani, *Arms and Armor from Iran*, 302.

⁵⁴⁹ Худяков, *Вооружение Енисейских Кыргызов VI-XII вв.*, 66; А.Ф. Медведев, “Ручное метательное оружие: лук и стрелы, самострел, VIII-XIV вв.,” *Археология СССР* (Москва, 1966), 10.

⁵⁵⁰ მარტივი ტიპის იყო სახელგანთქმული ინგლისური მშვილდიც.

⁵⁵¹ R. Miller, E. McEwen, and C. Bergman, “Experimental Approaches to Ancient Near Eastern Archery,” *World Archaeology*, vol. 18, no. 2 (1986), 179-80.

⁵⁵² Edward McEwen, Robert L. Miller, and Christopher A. Bergman, “Early Bow Design and Construction,” *Scientific American*, 6 (1991), 76.

⁵⁵³ Медведев, “Ручное метательное оружие,” 13; McEwen, Miller, Bergman, “Early Bow Design and Construction,” 80. ფირფიტის ქვედა ზედაპირი დადარული იყო, რომ უფრო მკვიდრად მიწებებოდა მშვილდის ხის სხეულს. Гаврилова, *Могильник Куьдыргэ как источник по истории алтайских племен*, 87.

⁵⁵⁴ Медведев, “Ручное метательное оружие,” 8; А.П. Окладников, Ю.С. Худяков, “Образ воина на писаницах Монголии,” *Военное дело древних племен Сибири и Центральной Азии* (Новосибирск, 1981), 25. კომპოზიტური სკვიტური მშვილდის ფორმას სტრაბონი შავი ზღვის ჩრდილო სანაპიროს მოხაზულობასაც ადარებდა. Brzezinski, Mielczarek, *The Sarmatians*, 36. როგორც ჩანს, ეს შედარება საკმაოდ გავრცელებული იყო ანტიკური ხანის მწერლებში: სტრაბონის გარდა შავი ზღვის სანაპიროს

კომპოზიციური მშვილდის ბოლოები გარეთ, მიზნისაკენაა მოხრილი, რაც მშვილდის ზურგზე დაკრული მყესების ზემოქმედებითაა გამოწვეული. გადაცმული საბელის მოხსნის შემდეგ კომპოზიციური მშვილდი ისევ სანინაალმდეგო მხარეს იხრებოდა.⁵⁵⁵ ამიტომ, საბელგადაცმული მშვილდის მხრები ძლიერ დაჭიმულია და მოზიდვამდეც დიდ ენერგიას ინახავს.⁵⁵⁶ კომპოზიციური მშვილდს მრავალი უპირატესობა გააჩნია მარტივთან შედარებით: მისი ტარება შეიძლება გადაცმული საბელით, საბრძოლო თვისებების დაკარგვის გარეშე; მას აქვს დიდი შეფარდება მოზიდვის სიგრძისა მშვილდის სიგრძესთან, რაც ძალიან მნიშვნელოვანია. კომპოზიციური მშვილდის ზურგის მყესებზე, რომლებიც ოთხჯერ უფრო გამძლეა ხესთან შედარებით, გაჭიმვის ძალა მოქმედებს, მუცლის რქოვან ფირფიტებზე კი, რომელთა გამძლეობა ორჯერ მეტია ხისაზე, – კუმშვის. რქის ფირფიტები დრეკადია და ადვილად იბრუნებს სანყის ფორმას. ამ მასალათა მოქნილობის ხარჯზე მშვილდის შედარებით მოკლე მხრები დიდ ენერგიას აგროვებს მოზიდვისას. მშვილდის წინგადახრილი ბოლო ქმნიდა ე.წ. „გორგოლაჭის“ ეფექტს, როდესაც მოზიდვისას საბელი გადმოიხვევა „დატრიალებული გორგოლაჭიდან“ და მისი სიგრძე იზრდება. საბელის გაშვებისას მშვილდის ბოლოები წინ გადაადგილდება, ამოკლებს საბელს და ისარს დიდ აჩქარებას ანიჭებს.⁵⁵⁷

მშვილდ-ისარი ერთ-ერთი უძველესი და ფართოდ გავრცელებული უნივერსალური იარაღია, რომელიც ომშიც გამოიყენება და ნადირობაშიც.⁵⁵⁸ ის ადამიანის პირველი ნაკეთობაა, რომელსაც ენერგიის შენახვა და გამოთავისუფლება შეეძლო.⁵⁵⁹

კომპოზიციური მშვილდი გამოჩნდა ძვ.წ. III ათასწლეულში ერთდროულად და ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად მესოპოტამიაში, ანატოლიასა და აზიის ჩრდილოეთ სტეპებში.⁵⁶⁰ აღმოსავლეთ ევროპის ტერიტორიაზე და ჩრდილოეთ კავკასიაში კომპოზიციური მშვილდი სკვითებთან ერთად გამოჩნდა ძვ.წ. I ათასწლეულში.⁵⁶¹ სკვითური (პართული) მშვილდის სამშობლო ევრაზიის სტეპებია, სადაც მას ბრინჯაოს ხანაშიც ვხვდებით. სკვითური მშვილდის გაუმჯობესებული ფორმაა ჰუნური მშვილდი.⁵⁶²

მშვილდს ადარებს ამიანე მარცელინე, პომპონიუს მელა, პლინიუსი და სხვ. გეორგიკა. ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცეს და განმარტებები დაურთეს ალ. გამყრელიძემ და სიმონ ყაუხჩიშვილმა, ტ. I (თბილისი, 1961), 106, 148.

⁵⁵⁵ Медведев, „Оружие Новгорода Великого,“ 143; М.В. Горелик, *Армии монголо-татар X-XIV веков. Воинское искусство, оружие, снаряжение* (Москва, 2002), 18.

⁵⁵⁶ McEwen, Miller, Bergman, „Early Bow Design and Construction,“ 80.

⁵⁵⁷ იქვე, 79-82.

⁵⁵⁸ Соловьев, *Военное дело коренного населения Западной Сибири*, 20.

⁵⁵⁹ ელაშვილი, *მშვილდოსნობა*, 5; Antony Karasulas, *Mounted Archers of the Steppe 600 BC-AD 1300* (Oxford, 2004), 18.

⁵⁶⁰ McEwen, Miller, Bergman, „Early Bow Design and Construction,“ 80; Paul William Westermeyer, „The Development and Decline of Romano-Byzantine Archery from the Fourth to the Eleventh Centuries,“ MA Thesis (Ohio State University, 2010), 4.

⁵⁶¹ Медведев, „Ручное метательное оружие,“ 7.

⁵⁶² Деревянко, *Очерки военного дела племен Приамурья*, 14.

სკვითური მშვილდის საერთო სიგრძის შედარებით მცირე ნაწილი იყო დრეკადი (ძირითადად, მხრები). მშვილდის ძალის გასაზრდელად საჭირო იყო დრეკადი ნაწილის გაზრდა, რომელიც ან უდრეკი ნაწილების (სახელურნი, ბოლოები) ზომის შემცირებით უნდა მომხდარიყო ან მშვილდის საერთო ზომის გადიდებით. ჰუნური მშვილდის განვითარება საერთო ზომის გადიდებით წარმართა და მისმა სიგრძემ 1.2-1.6 მ-ს მიაღწია.⁵⁶³ კლასიკურ ჰუნურ მშვილდს შვიდი რქოვანი ფირფიტა აქვს: ორი წყვილი ბოლოებზე და სამი შუაში.⁵⁶⁴ ეს ფირფიტები მშვილდის სახელურსა და ბოლოებს მოხრის საშუალებას არ აძლევს.⁵⁶⁵ შორეულ აღმოსავლეთში კი მშვილდი ზომაში შეამცირეს, რადგანაც პატარა ზომის მშვილდის გამოყენება უფრო მოსახერხებელი იყო ცხენიდან სროლისას. მშვილდის ძალის გასაზრდელად გაზარდეს მისი დრეკადი ზედაპირის ფართობი, რისთვისაც რაოდენობასა და ზომაში შეამცირეს რქოვანი ფირფიტები.⁵⁶⁶ ჰუნური მშვილდიდანაა წარმოშობილი ძველთურქული მშვილდი, სადაც მშვილდის კონსტრუქციის გაუმჯობესებისას შემცირდა მისი ზომა და რქოვანი ფირფიტების რიცხვი.⁵⁶⁷

მრავალი და გრძელი რქოვანი ფირფიტებით აწყობილი მშვილდი შედარებით მოუხერხებელი იყო და ხშირად იმტვრეოდა. კომპოზიტური მშვილდის განვითარება მისი გამარტივების გზით წარმართა, რაც გულისხმობდა რქოვანი ფირფიტების სიგრძისა და რიცხვის შემცირებას.⁵⁶⁸ საუკუნეების განმავლობაში, ჰუნური მშვილდიდან მოყოლებული, მცირდებოდა ფირფიტოვანი ზესადებების ზომა და რაოდენობა.⁵⁶⁹ ეს პროცესი პრაქტიკულად დასრულდა მონღოლთა ხანაში, როდესაც ინტენსიური ბრძოლის მოთხოვნების შესაბამისად კომპოზიტური მშვილდის გამარტივებამ თავის ბოლო სტადიას მიაღწია.⁵⁷⁰ ა. გავრილოვამ დაადგინა, რომ მონღოლურ პერიოდში გავრცელებული

⁵⁶³ А.М. Хазанов, “Сложные луки евразийских степей и Ирана в скифо-сарматскую эпоху,” *Материальная культура народов Средней Азии и Казахстана* (Москва, 1966), 33. სიგრძის მიხედვით მშვილდები იყოფა მოკლე და გრძლად: 1 მ-ზე მეტი გრძლად ითვლება, 1 მ-მდე - მოკლედ. Деревянко, *Очерки военного дела племен Приамурья*, 55.

⁵⁶⁴ Д.Г. Савинов, “Новые материалы по истории сложного лука и некоторые вопросы его эволюции в Южной Сибири,” *Военное дело древних племен Сибири и Центральной Азии* (Новосибирск, 1981), 147.

⁵⁶⁵ Деревянко, *Очерки военного дела племен Приамурья*, 15.

⁵⁶⁶ იქვე, 54.

⁵⁶⁷ Худяков, *Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии*, 141-2.

⁵⁶⁸ В.Е. Круглов, “Сложносоставные луки Восточной Европы хазарского времени,” *II-е Городцовские чтения. Материалы научной конференции, посвященной 100-летию деятельности В.А. Городцова в ГИМ* (Москва, 2005), 314-5. თუმცა, თავად ე. კრუგლოვის აზრით, კომპოზიტური მშვილდის ევოლუცია ყოველთვის ასე ერთხაზოვნად არ მიმდინარეობდა: ყოველ შემთხვევაში, აღმოსავლეთ ევროპის სტეპებში VII-XI საუკუნეებში ასეთი სწორხაზოვანი ევოლუცია არ შეინიშნება და ზოგჯერ, ადგილი აქვს უფრო რთული ფორმებისკენ დაბრუნებას. ე. კრუგლოვი, პირადი მიმონერა ავტორთან, 19 აგვისტო, 2010.

⁵⁶⁹ Гаврилова, *Могильник Кудыргэ как источник по истории алтайских племен*, 87; Савинов, “Новые материалы по истории сложного лука,” 155-62.

⁵⁷⁰ მონღოლური მშვილდის გამარტივება გამოიწვია მისწრაფებამ გაეზარდათ მშვილდის გამძლეობა და საიმედოობა. Гаврилова, *Могильник Кудыргэ как источник по истории алтайских племен*, 88. ცხენოსანთა ინტენსიური ბრძოლის დროს ისრის სროლის დისტანციის შემცირებისას დიდი მნიშვნელობა მიენიჭა სწრაფსროლას, ამიტომაც მშვილდს დიდი გამძლეობა უნდა ჰქონოდა,

იყო მშვილდები შუა რქოვანი ფირფიტით და ბოლოების მასიური ჩანართით.⁵⁷¹ ხუდიაკოვი აღნიშნავს, რომ „მონღოლური მშვილდისთვის“, რომელიც ფართოდ ვრცელდება მეორე ათასწლეულის პირველ ნახევარში, დამახასიათებელია ერთი, ფართო, ფრონტალური, ნიჩბის ფორმის ბოლოებგაფართოებული რქოვანი (ან ძვლის) ფირფიტა შუა ნაწილში; ასევე, მას ახასიათებს მშვილდის ბოლოების მასიური რქის ან ხის ჩანართი (საბელისათვის რკალისებური ჭრილით), რომელიც სოლისებურად ნაკვეთილია და ჩანებებულია გოზაში (მშვილდის მწვერვალში).⁵⁷²

XVII საუკუნისათვის ოსმალებმა და ირანის თურქულმა ტომებმა სრულყოფამდე მიიყვანეს კომპოზიციური მშვილდი. მათ უარი თქვეს „ჩაძირულ“ სახელურზე და შექმნეს გრაციოზული მოყვანილობის მშვილდი გაზრდილი საბელის მოზიდვის მანძილითა და სიმძლავრით. მოზიდვის ძალა 36-45 კგ-ს შეადგენდა, რაც ორჯერ უფრო გრძელი ინგლისური მშვილდის ძალის შესაბამისი იყო.⁵⁷³

კომპოზიციური მშვილდი მძლავრი იარაღი იყო, რომლის წყალობით მომთაბარეებმა არაერთი იმპერია შექმნეს და რომელიც დიდხანს უწევდა კონკურენციას ცეცხლსასროლ იარაღს.⁵⁷⁴ XV საუკუნის არაბული ტრაქტატის მიხედვით, კომპოზიციური მშვილდით სროლის ოპტიმალური დისტანცია 60 მ-ია, დაახლ. 160 მ-ზე შორს კი ზუსტი სროლა შეუძლებელია.⁵⁷⁵ სხვადასხვა მონაცემების შეჯერებით ირკვევა, რომ კომპოზიციური მშვილდი საკმაოდ ზუსტია 50-60 მ-ზე, მიზანში სროლა შეუძლია 160-190 მეტრზე, არასაბრძოლო, ე.წ. „მფრინავი ისრით“ კი – 500 მ-ზე მეტზე, ზოგჯერ 800-900 მ-მდე.⁵⁷⁶

აბჯარზე ასე თუ ისე ეფექტური ზემოქმედებისათვის მშვილდს ახლო დისტანცია სჭირდებოდა, დაახლოებით 30 მეტრი. აბჯრის გატანისათვის, სხვა ფაქტორებთან ერთად, დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა მშვილდისა და თავად მოისარის სიძლიერეს, მანძილს, სროლის კუთხესა და აბჯრის ტიპს.⁵⁷⁷ მშვილდის სიძლიერის იშვიათი დასტური მოგვეპოვება XIV საუკუნეში. მთაში ერთ-ერთი შინაომისას ზემოდან ნასროლმა ისარმა გახვრიტა ფარი და

რომ ინტენსიური სროლისათვის გაეძლო. Худяков, *Вооружение кочевников Южной Сибири и Центральной Азии в эпоху развитого средневековья*, 122.

⁵⁷¹ Гаврилова, *Могильник Кудыргэ как источник по истории алтайских племен*, 88.

⁵⁷² Худяков, *Вооружение кочевников Южной Сибири и Центральной Азии*, 28-9, 60-2; Савинов, “Новые материалы по истории сложного лука,” 162. ჩანს, მშვილდის ბოლოების მასიური რქოვანი ჩანართები უფრო საიმედო იყო, ვიდრე რქის თხელი ფირფიტები, რომლებიც შეიძლება ამძვრალიყო. Гаврилова, *Могильник Кудыргэ как источник по истории алтайских племен*, 88.

⁵⁷³ McEwen, Miller, Bergman, “Early Bow Design and Construction,” 82.

⁵⁷⁴ საუკუნეების განმავლობაში ვერცერთი ცეცხლსასროლი იარაღი ვერ ჯობდა კომპოზიციურ მშვილდს სწრაფსროლაში, სიზუსტეში, სიმორესა და საიმედოობაში; მშვილდი იყო ჩუმი და შეეძლო კიდული სროლა სიმაგრეს თავშეფარებულთა დასაზიანებლად. ყველა მახასიათებლის მიხედვით, თოფმა, საბოლოოდ, მხოლოდ XIX საუკუნეში აჯობა მშვილდს. Vic Hurley, *Arrows Against Steel: The History of the Bow* (New York, 1975), 13-5.

⁵⁷⁵ *Arab Archery: An Arabic manuscript of about A.D. 1500 “Book on the Excellence of the Bow and Arrow” and the Description thereof*, translated and edited by N. A. Faris and R. P. Elmer (Princeton, 1945), 77.

⁵⁷⁶ Wallace McLeod, “The Range of the Ancient Bow,” *Phoenix*, vol. 19, no. 1 (1965), 8-9, 13.

⁵⁷⁷ Koliass, *Byzantinische Waffen*, 220.

ჯაჭვის ორი ფენაც: „შეიქმნა სიმრავლე ისრისად, ვითარცა სეტყუად ჳშირი და ფუცვიდეს ღმერთსა, რომელ ქუემოდთ ნასროლმან ისარმან ფარი და ჯაჭვანი კაცი გაიაროს და მიწასა ნახევრად დაესვს“.⁵⁷⁸ თავისთავად, მაღლიდან ნასროლი ისარი ორჯერ უფრო შორს მიფრინავდა, ვიდრე ქვემოდან ზემოთ ნასროლი.⁵⁷⁹

კომპოზიციური მშვილდის დამზადება დიდ ცოდნასა და გამოცდილებას მოითხოვდა და სხვადასხვა მასალას საჭიროებდა (ხე, რქა, ძვალი, მყესები, ნებო).⁵⁸⁰ ხარისხიანი კომპოზიციური მშვილდის დამზადებას 1-3 წელი სჭირდებოდა.⁵⁸¹ რქოვან ფირფიტებს ზამთარში აწებებდნენ, რადგანაც ხანგრძლივი პროცესი უკეთეს შედეგს იძლეოდა; მყესების რამდენიმე ფენად მიწებებას კი ზაფხულის ცხელ ამინდში ამჯობინებდნენ.⁵⁸² ძალიან ცხელი და ცივი ან ზედმეტად ტენიანი კლიმატისათვის ისეთ მშვილდებს ამზადებდნენ, რომლის ხის სხეული სხვა კომპონენტებზე მეტი იყო და ფართო გოზები ჰქონდა; ზომიერი კლიმატისათვის კი წვრილგოზიანი და უხვმყესიანი იყო მონოდებული.⁵⁸³ საბოლოოდ, მშვილდს ფარავდნენ ხის (არყის, ალვის) ქერქის ან ტყავის თხელი დიაგონალური ზოლებით, რომელიც ილაქებოდა და ულტობი ხდებოდა.⁵⁸⁴

დიდი ყურადღება ექცეოდა მშვილდის საბელსაც. ის არ უნდა ყოფილიყო ძალიან წელვადი, რადგან ძალას დაკარგავდა და არც ზედმეტად კუმშვადი – ასეთ შემთხვევაში ელასტიურობას კარგავდა. მდიდრული შუააზიური, თურქული, ირანული, რუსული მშვილდების საბელს აბრეშუმის ძაფებისა და მოქნილი ტყავის ღვედისაგან ამზადებდნენ. აბრეშუმისაგან საბელის ძირითადი ნაწილი მზადდებოდა, ტყავისაგან კი – საბელის მარყუჟი, რომელიც მშვილდის კილოზე იყო ჩამოცმული, ადვილად რომ არ გადახებილიყო.⁵⁸⁵ ტყავისაგან და აბრეშუმისაგან ამზადებდნენ საბელს საქართველოშიც. სულხან-საბას მიხედვით, „მშვილდის საბელი რომელიმე ღვედთაგანი იქმნების, რომელიმე აბრეშუმთა და მისთანათაგან“.⁵⁸⁶

არსებობს ისრის ქერისა და საბელის მოზიდვის სხვადასხვა ხერხი, რომლის დროსაც მშვილდოსნის თითები სხვადასხვაგვარად არის განლაგებული.⁵⁸⁷ ხმელთაშუაზღვისპირული წესით მოზიდვისას ისარი შუა და საჩვენებელ თითს შორის არის მოთავსებული და საბელსაც ამ თითებით ეზიდებიან (ზოგჯერ, არათითის დახმარებითაც). ამ დროს ისარი მშვილდის მარცხნივია.

⁵⁷⁸ „ძეგლი ერისთავთა“, 108.

⁵⁷⁹ Медведев, “Ручное метательное оружие,” 30.

⁵⁸⁰ იქვე, 13.

⁵⁸¹ Б.А. Литвинский, “Сложносоставной лук в древней Средней Азии,” *Советская археология*, 4 (1966), 59-60; Nicolle, *Saracen Fairs*, 46.

⁵⁸² Paterson, “The Archers of Islam,” 74-5.

⁵⁸³ *Arab Archery*, 86.

⁵⁸⁴ Paterson, “The Archers of Islam,” 77; Khorasani, *Arms and Armor from Iran*, 293.

⁵⁸⁵ Медведев, “Ручное метательное оружие,” 16.

⁵⁸⁶ სულხან-საბა ორბელიანი, *ლექსიკონი ქართული*, II, 20.

⁵⁸⁷ უფრო დანვრილებით იხ. ელაშვილი, *მშვილდოსნობა*, 9-14.

მონღოლური წესით მოზიდვისას ისარი საჩვენებელსა და ცერს შორისაა და საბელს მოხრილი ცერი ეზიდება. ამ დროს ისარი მშვილდის მარჯვნივაა.⁵⁸⁸ რომაელები მკერდის შუამდე ეზიდებოდნენ მშვილდს, მომთაბარეები და აღმოსავლელი მშვილდოსნები – სახისკენ, მონღოლები კი – ყურისკენ. რაც უფრო გრძელია მოზიდვა, მით უფრო ძლიერია გასროლა.⁵⁸⁹ ყურის ბიბილომდე მოზიდვა ზუსტი და ყველაზე ძლიერი იყო. სახისკენ (ყბისკენ) მოზიდვა, როდესაც ისარი ტუჩის (ულვაშის) გასწვრივ მოძრაობს, ხორასნული მეთოდი იყო და ყველაზე ზუსტად ითვლებოდა.⁵⁹⁰

სხვა მეთოდებთან შედარებით, ცერით მოზიდვა უფრო სწრაფია.⁵⁹¹ მშვილდის საბელიც უფრო გრძლად იჭიმებოდა.⁵⁹² ამავე დროს, ცერით მოზიდვა უფრო რთული იყო, ვიდრე სხვა ნებისმიერი მეთოდი და მის ათვისებას ხანგრძლივი პრაქტიკა ესაჭიროებოდა.⁵⁹³ სროლის გასაადვილებლად შემოიღეს სპეციალური რქის (ძვლის, ქვის, ხის, ლითონის) რგოლი, რომელსაც მარჯვენა ხელის ცერა თითზე იკეთებდნენ.⁵⁹⁴ მას საგანგებოდ წარზიდული ფარაკი ჰქონდა.⁵⁹⁵ რგოლის გლუვ ზედაპირზე მშვილდის საბელი კარგად სრიალებდა და კანს აღარ აზიანებდა.⁵⁹⁶

შუა საუკუნეებში მშვილდით სროლის დროს ხელისა და თითების დასაცავად იყენებდნენ ხელთათმანებს, მაჯის დასაცავ საგანგებო მოწყობილობებს, რგოლებსა და სათითებს. ამავე დროს, ითვლებოდა, რომ მგრძობელობის დამაქვეითებელი და მოძრაობის შემაფერხებელი მოწყობილობების გარეშე სროლა უკეთესი და უფრო ზუსტი იყო.⁵⁹⁷ ვიცით, რომ ხევსურეთში, სროლის დროს მარცხენა ხელის დასაცავად ტყავს იხვევდნენ, რათა მას მშვილდის საბელის დარტყმა შეენელებინა.⁵⁹⁸

აღრე შუასაუკუნეებში ქართული მშვილდის ფორმაზე სასაზღვრო მშვილდს უნდა მოეხდინა დიდი გავლენა, რადგანაც ამის კვალი მოგვიანებითაც შეიმჩნევა. ნაკიფარის წმ. გიორგის (ჯგრაგის) ეკლესიაში X საუკუნის გამოსახულ-

⁵⁸⁸ იქვე, 11-2; Alf Webb, *Archaeology of Archery* (Surbiton, 1991), 41.

⁵⁸⁹ Karasulas, *Mounted Archers of the Steppe*, 25.

⁵⁹⁰ *Arab Archery*, 51-2.

⁵⁹¹ Alf Webb, *Archaeology of Archery* (Surbiton, 1991), 41; Karasulas, *Mounted Archers of the Steppe*, 24.

⁵⁹² Fredrik Lundström, Charlotte Hedenstierna-Jonson and Lena Holmquist Olausson, "Eastern archery in Birka's Garrison," in *The Martial Society: Aspects of warriors, fortifications and social change in Scandinavia*, ed. by Lena Holmquist Olausson and Michael Olausson (Stockholm, 2009), 111.

⁵⁹³ Webb, *Archaeology of Archery*, 41.

⁵⁹⁴ უადრესი საცერე რგოლი, მშვილდოსნისათვის განკუთვნილი და ნეფრიტისაგან დამზადებული, ნაპოვნია ჩინეთში, დედოფალ ფუ ჰაოს ჩვ. წ-მდე XIII-XII საუკუნის სამარხში. И.В. Волков, "О происхождении "монгольского" способа стрельбы из лука," *МИАСК*, вып. 2 (Армавир, 2003), 155. ეყრდნობა რა ამ ფაქტს, მ. გორელიკი მიიჩნევს რომ ცერით მშვილდის მოზიდვის მეთოდი თავდაპირველად ჩინეთში არსებობდა და რომ, მას არა „მონღოლური“, არამედ „ჩინური“ უნდა ერქვას. Горелик, *Оружие Древнего Востока*, 30.

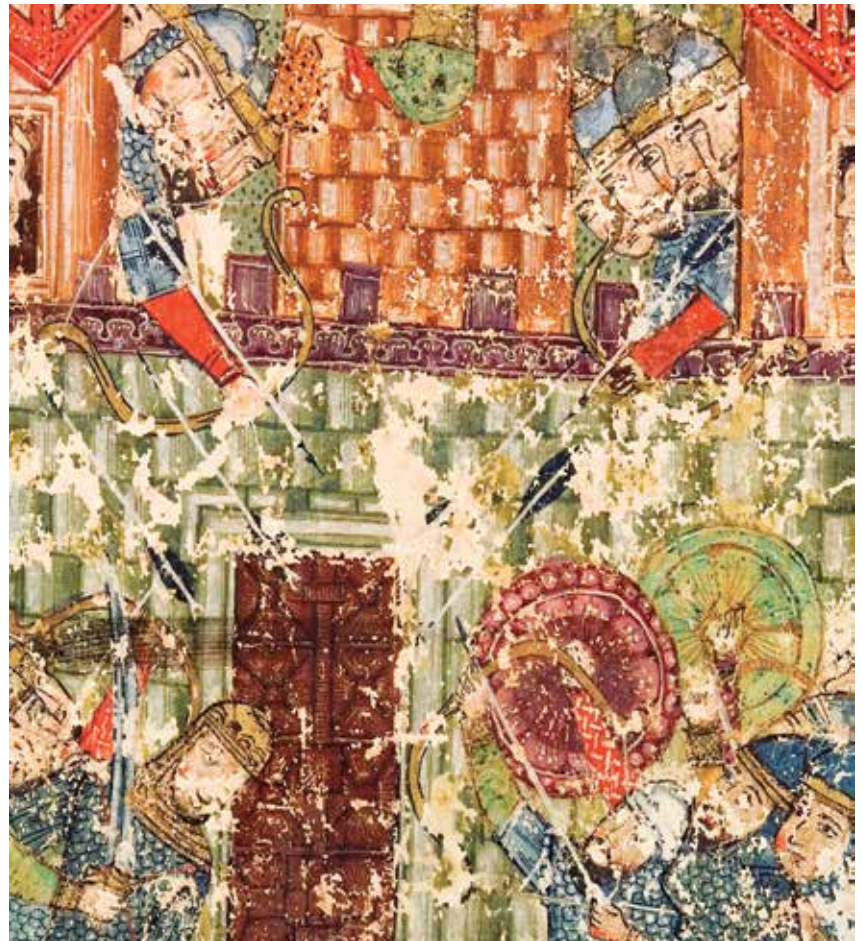
⁵⁹⁵ Медведев, "Ручное метательное оружие," 26.

⁵⁹⁶ Гаврилова, *Могильник Кудыргэ как источник по истории алтайских племен*, 31; Peter Wilcox, *Romes Enemies (3): Parthians and Sassanid Persians* (Oxford, 1986), 13.

⁵⁹⁷ Медведев, "Ручное метательное оружие," 25-6.

⁵⁹⁸ გასიტაშვილი, „ხევსურული აბჯარი“, 85.

ბაზე ვხედავთ მშვილდს სწორი, რიგიდული ბოლოებით,⁵⁹⁹ რაც სასანური მშვილდისთვის დამახასიათებელი ნიშანია. სწორბოლოებიანი მშვილდითაა შეიარაღებული მონადირე ოშკის სამხრეთი მკლავის X საუკუნის რელიეფზე.⁶⁰⁰ საერთოდ, სასანური მშვილდისათვის დამახასიათებელია ხუთწევრიანი ფორმა: სწორი სახელური, მკვეთრად მომრგვალებული მხრები და სწორი, რიგიდული ბოლოები.⁶⁰¹ ნაკიფარისა და ოშკის გამოსახულებებს რიგიდული ბოლოები აქვთ, მაგრამ არა აქვთ ჩაძირული, სწორი სახელური, რითაც განსხვავდებიან სასანური მშვილდისაგან. როგორც ჩანს, საქართველოს ტერიტორიაზე შემდგომი განვითარებისას კომპოზიციური მშვილდი დაშორდა მის თავდაპირველ, სასანურ ვარიანტს, თუმცა, ხანგრძლივი დროის განმავლობაში ინარჩუნებდა საერთო ნიშნებს – რიგიდულ ბოლოებს.

ამავე დროს, საქართველოში პარალელურად არსებობდა მოკლე, თურქულ-ხაზარული ტიპის მშვილდიც, რომელიც ნებელდის კანკელზეა გამოსახული. არაბთა სახალიფოში სწორი, რიგიდულ ბოლოებიანი სასანური ტიპის მშვილდის ჩანაცვლება იწყება IX საუკუნის პირველ ნახევარში, როდესაც აბასიანთა არმიაში თურქმა მონა მეომრებმა წამყვანი ადგილი დაიკავეს. მათ თან მოიტანეს ახალი ტიპის მშვილდი.⁶⁰² სასანურ მშვილდს XI საუკუნეში საბოლოოდ ანაცვლებს თანაბრად ბოლოებმოხრილი თურქული მშვილდი, რომელიც უფრო მსხვილი, მოკლე და ძლიერი იყო.⁶⁰³ XII საუკუნის ჯრუჭის II ოთხთავის მინიატურებზე მხოლოდ თურქული ტიპის მშვილდი ჩანს.

მონღოლთა ბატონობის პერიოდში საქართველოში მონღოლური ტიპის მშ-

სურ. 235
მონღოლური მშვილდები H1665 დავითნის 199v მინიატურაზე. სიქემის ალყა. დეტალი. ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი.

⁵⁹⁹ Аладашвили, Алибегашвили, Вольская, *Живописная Школа Сванети*, 12.

⁶⁰⁰ ჯობაძე, *ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები ისტორიულ ტაოში, კლარჯეთსა და შავშეთში*, 142, ტაბ. 159.

⁶⁰¹ Литвинский, “Сложносоставной лук в древней Средней Азии,” 66. თავის მხრივ, მშვილდის ეს ტიპი შუა აზიაში ჩამოყალიბდა ჯერ კიდევ სასანიანთა გამოჩენამდე, ძველი და ახალი ათასწლეულების მიჯნაზე. იქვე, 68-9.

⁶⁰² J. D. Latham and W. F. Paterson, “Archery in the Lands of Eastern Islam,” in *Islamic Arms and Armour*, ed. by Robert Elgood (London, 1979), 79.

⁶⁰³ Nicolle, *Armies of the Caliphates*, 17-8.

სურ. 236
 მშვილდოსნები: ა) ას-
 ტროლოგიური ტრაქტატის
 (A65 მანუსკრიპტი) 189r
 მინიატურა. დეტალი; ბ)
 ჯრუჭის II ოთხთავის 186v
 მინიატურა. დეტალი. ხელ-
 ნაწერთა ეროვნული ცენ-
 ტრი.

ვილდი მკვიდრდება. XIII საუკუნის შუახანებში ქართველები უკვე მონღოლურ მშვილდს იყენებდნენ. ჟამთააღმწერელის დახასიათებით, დავით VII, რომელიც XIII საუკუნის 50-იან წლებში ალამუთისა და ბალდადის კამპანიებში ახლდა მონღოლებს, იყო „მოისარი მაგრითა მშულდითა“.⁶⁰⁴ მაგარ მშვილდს კი ჟამთააღმწერელი მონღოლურ მშვილდს უწოდებს. მისი თქმით, მონღოლები „მოისარნი იყვნეს რჩეულნი, მაგრითა მშულდითა უცდომრად მსროლელნი“.⁶⁰⁵

H1665 დავითნის მინიატურებზე გარკვევით ჩანს მონღოლური ტიპის მშვილდი შუა ფირფიტოვანი ზესადებით და ბოლოების მასიური ჩანართით (სურ. 235). როგორც ითქვა, აზიელ მშვილდოსანს სროლისას მშვილდი ვერტიკალურად ეჭირა, ოდნავ მარცხნივ გადახრილი, ისარი კი გადიოდა მარცხენა ხელის ცერა თითზე მშვილდისაგან მარჯვნივ, განსხვავებით ევროპელისაგან, რომელიც ისარს მშვილდის მარცხნივ ათავსებდა.⁶⁰⁶ მინიატურებზე ქართველებს ისარი მშვილდის მარჯვნივ აქვთ მოთავსებული და მას ცერით ეზიდებიან.

თუმცა, ცერით მოზიდვის მეთოდი საქართველოში მონღოლთა შემოსვლამდე ჩანს დამკვიდრებული, რაშიც „ვეფხისტყაოსანი“ გვარწმუნებს: „პურად და საჭმლად მივენდვე ჩემსა მშვილდსა და ცერასა“.⁶⁰⁷ აქ იგულისხმება მშვილდის მოზიდვისა და ისრის სროლის მეთოდი, როდესაც საბელს ცერა

⁶⁰⁴ ჟამთააღმწერელი, *ასწლოვანი მატყანე*, 109.

⁶⁰⁵ იქვე, 44.

⁶⁰⁶ Медведев, „Ручное метательное оружие,“ 28.

⁶⁰⁷ შოთა რუსთაველი, *ვეფხისტყაოსანი*, სტრ. 169.

თითზე ნამოცმული რგოლის საშუალებით ეზიდებოდნენ.⁶⁰⁸ ცერით ისრის მოზიდვის წესს საქართველოში კიპი ეწოდებოდა.⁶⁰⁹

ხელნაერთა ეროვნულ ცენტრში დაცული 1188-1210 წლების ასტროლოგიური ტრაქტატის (A65 მანუსკრიპტი) 189r მინიატურაზე მშვილდოსანი გამოსახულია ცერით მოზიდული კომპოზიტური მშვილდით, ხოლო ისარი ყურამდეა მიტანილია (სურ. 236ა). ჯრუჭის II ოთხ-

სურ. 237
საცერე რგოლი: ა) H1665 დავითის 212v მინიატურა. დეტალი. ხელნაერთა ეროვნული ცენტრი; ბ) ექსპონატი დმ-1629. საქართველოს ეროვნული მუზეუმი. ავტორის ფოტო.

თავის 186v მინიატურაზე გამოსახულ მშვილდოსნებს მოზიდული ისარი ყურთან აქვთ მიტანილი (სურ. 236ბ). სამუხაროდ მინიატურა დაზიანებულია და არ ჩანს თუ რამდენი თითით ეზიდებიან მშვილდის ლარს.

ცერის მნიშვნელობა სროლისას ხაზგასმულია XVII საუკუნის „შაჰნავაზიან-შიც“: „მარჯუედ უჭირავს ისარი, ვის იმედი აქუს ცერისა“; „ნადირი, მოკლული ამა ცერითა“.⁶¹⁰ ძვლისაგან დამზადებული საცერე რგოლი ნაპოვნია დმანისის ნაქალაქარზე, XI-XIII საუკუნეების ფენაში (სურ. 237ა). საცერე რგოლი უნდა იყოს გამოსახული H1665 დავითის 212v მინიატურაზეც (სურ. 237ბ).

ვახუშტი ბატონიშვილი აღნიშნავს რქის მშვილდს, რომელსაც გუდამაყრელები ამზადებდნენ: „ველოსანნი, მშულდთ-მოქმედნი, აკეთებენ რქისაგან მჯიხვისა, თხისაგან და კართაგან“.⁶¹¹ რა თქმა უნდა, გუდამაყრული მშვილდი მარტო რქისგან არ არის კონსტრუირებული.⁶¹² ვახუშტი საუბრობს კომპოზიტურ მშვილდზე, რომელიც რქის ფირფიტებით არის განწყობილი.⁶¹³ გუდამაყრელებს, როგორც მთიელებს, ადვილად მიუწვდებოდათ ხელი გრძელრქიანი ჯიშის პირუტყვზე, რომლის რქაც აუცილებელი იყო კომპოზიტური მშვილდისათვის.

სურ. 238
ქართული მშვილდი. სვანეთის ისტორიისა და ეთნოგრაფიის მუზეუმი. მ. ქაფიანიძის ფოტო.

⁶⁰⁸ კ. ჩოლოყაშვილი შეცდომით მიიჩნევს, რომ აქ საუბარია ისრის ტიპზე. კოტე ჩოლოყაშვილი, „ტერმინ „ცერა“-ს შესახებ“, კრ. „შოთა რუსთაველი“ (თბილისი, 1968), 121.

⁶⁰⁹ „კიპი – ისრის კილოს დაზიდვით ჭერა; ცერითა, სალოკის თითით ისრის კილოს ჭერა“. სულხან-საბა ორბელიანი, *ლექსიკონი ქართული*, I, 375.

⁶¹⁰ ფეშანგი, *შაჰნავაზიანი*, 43-4.

⁶¹¹ ვახუშტი ბატონიშვილი, „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“, 354.

⁶¹² ამ ცნობის კომენტარისას, ვ. ელაშვილი სავსებით მართებულად შენიშნავს, რომ მხოლოდ რქის მშვილდი არ არსებობს და აქ შედგენილი მშვილდი იგულისხმება. ელაშვილი, *მშვილდოსნობა*, 25.

⁶¹³ კომპოზიტურ მშვილდადაა მიჩნეული „ბეოვულფში“ მოხსენიებული რქის მშვილდიც. Lundström, Hedenstierna-Jonson, Holmquist Olausson, „Eastern archery in Birka's Garrison,” 105.

მესტიის მუზეუმში დაცულია ჩვენამდე მოღწეული მშვილდი, რომელიც გვიან შუასაუკუნეებს უნდა ეკუთვნოდეს (სურ. 238). ამჟამინდელ მოხრილ მდგომარეობაში მისი სიგრძე 116 სმ-ს აღწევს. მშვილდის გოზებზე მუცლის მხარეს 4-4 რქის ვიწრო ზოლია ოსტატურად დანებებული.⁶¹⁴ მშვილდი არყის ხის ქერქით არის დაფარული და მოხატული.⁶¹⁵ მთლიანობაში მშვილდი კარგი ხარისხის ნაკეთობაა და მისი გრძელი და ფართო გოზები დიდი ძალის მქონე იარაღის გარანტია იქნებოდა.

კომპოზიტურთან ერთად, საქართველოში მარტივი ტიპის მშვილდიც იყო გავრცელებული. ასეთი მშვილდი უფრო იოლი და სწრაფი დასამზადებელი იყო, თუმცა, ზოგჯერ მის გაკეთებას 2-3 თვეს ანდომებდნენ.⁶¹⁶ გვიანი საუკუნეების ლაშქარვალდებულთა სიებში გლახთა შეიარაღების ჩამონათვალში მხოლოდ მშვილდის არსებობა იმის მაჩვენებელია, რომ ისინი მარტივ მშვილდს ფლობენ, უფრო ძვირფას კომპოზიტურ მშვილდს ვერ შენვებდნენ. როდესაც 1747 წელს ქართლ-კახეთის მეფეებმა მშვილდით ნადირობა მოინდომეს და ეს იარაღი არავის აღმოაჩნდა, მეფე იძულებული გახდა მარტივი (ხის) მშვილდით დაკმაყოფილებულიყო: „ვისაც მშვილდი არა ჰქონდეს, ხის მშვილდები დაიკეთონ, იმით დადგნენო“.⁶¹⁷ ცხადია, რომ ხის მშვილდი მარტივი მშვილდია, რადგან ასე სასწრაფოდ კომპოზიტური მშვილდის დამზადება ვერ მოხერხდებოდა.

საქართველოში, როგორც ჩანს, რკინის მშვილდსაც იყენებდნენ. ასეთი მშვილდი „რუსუდანიანი“ მოხსენიებული: „რკინის მშვილდი და ბოძალი ხელთ მივეც“; „რკინის მშვილდი მხარს უკუიცვა“.⁶¹⁸ ლეჩხუმ-სვანეთში ექვთიმე თაყაიშვილის ექსპედიციამ იხილა რკინის დიდი მშვილდი ოყურეშის წმ. გიორგის ეკლესიაში და რკინის მშვილდ-ისარი ფაყის ღვთისმშობლის ეკლესიაში.⁶¹⁹ რკინის (ფოლადის) მშვილდი მარტივი მშვილდების კატეგორიას მიეკუთვნება. XV-XVII საუკუნეებში ის, ძირითადად, ინდოეთში იყო გავრცელებული.⁶²⁰ მიუხედავად იმისა, რომ რკინის მშვილდი სიმძლავრითა და სიშორით ჩამორჩებოდა კომპოზიტურ მშვილდს, ის მაინც პოპულარული იყო, რადგან ადვილად არ ზიანდებოდა.⁶²¹ მასზე ნაკლებად მოქმედებდა ცუდი ატმოსფერული პირობები, მაშინ როდესაც მაღალი ტენიანობა დამლუპველად მოქმედებს კომპოზიტურ მშვილდზე.

⁶¹⁴ ერთიანი რქოვანი ფირფიტის ნაცვლად რქოვანი ზოლების დანებება უფრო ეფექტური იყო, განსაკუთრებით, გვიანი შუასაუკუნეების მძლავრი ირანული მშვილდებისათვის, რომელთაც ფართო მხრები ჰქონდათ. Bede Dwyer, Manouchehr Moshtagh Khorasani, “An Analysis of a Persian Archery Manuscript Titled Resāle-ye Qosnāmeh,” *Quaderni Asiatici*, 112 (2015), 95.

⁶¹⁵ პირადი მიმონერა გ. ლალიძესთან (18 აგვისტო, 2016), რომელმაც ეს მშვილდი დეტალურად შეისწავლა და ამზადებს მის რეპლიკას.

⁶¹⁶ ელაშვილი, *მშვილდოსნობა*, 28-9.

⁶¹⁷ პაპუნა ორბელიანი, *ამბავნი ქართლისანი*, 119.

⁶¹⁸ *რუსუდანიანი*, 174, 178.

⁶¹⁹ თაყაიშვილი, *არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში 1910 წელს*, 70, 89.

⁶²⁰ Ю.В. Шокарев, *Луки и арбалеты* (Москва, 2001), 21.

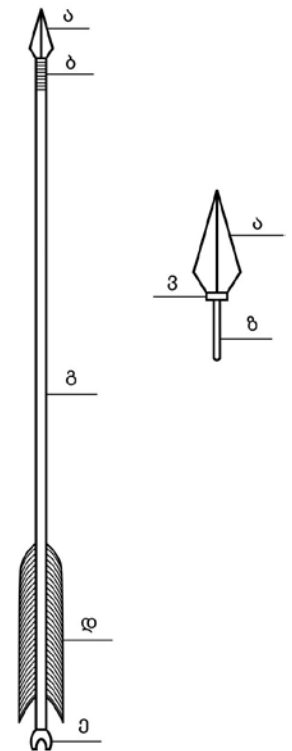
⁶²¹ G. N. Pant, *Horse and Elephant Armour* (Delhi, 1997), 125.

ისახი

მშვილდისა და ისრის ევოლუცია ერთიანი, განუყოფელი პროცესია. მშვილდს აუმჯობესებდნენ ისეთი ისრების სასროლად, რომელთაც მაქსიმალური სიშორე, ზუსტი მიზანი და საუკეთესო გამტანობა ახასიათებდა.⁶²² ფსიქოლოგიური (მადემორალიზებელი) ზემოქმედების გარდა, ისრის მიერ გამოწვეული დამაზიანებელი ფაქტორებია უკუგდებითი ზემოქმედება, სხეულის ზედაპირის არშემღწევი დაზიანება (სისხლდენა, დაჟეჟილობა), შინაგანი ორგანოებისა და საყრდენი აპარატის დაზიანება (შინაგანი სისხლდენა, ძვლის დამსხვრევა, ინფექცია) და ტკივილით გამოწვეული შოკი.⁶²³

ისრის შემადგენელი ნაწილებია ისრისპირი, ზრო, ფრთა და კილო. ისრისპირი ისრის ის ნაწილია, რომელიც მიზანს აზიანებს; ზრო ისრის ტანია,⁶²⁴ მისი მზიდი ნაწილი; ფრთა – ფრენისას ისრის მიმმართველი; კილო ისრის საბელზე დასამაგრებელი, საბელის ჩასაგდება ადგილია.⁶²⁵ ისრისპირი შედგება თავისაგან, რომელიც მიზანში აღწევს, ყუნწისა (ისრისპირის ღერო, რომლითაც ის ტარშია ჩამაგრებული) და გვირგვინისაგან (ისრისპირის შემზღუდავი ტარში დამაგრებისას).⁶²⁶ (სურ. 239)

ისრის ზრო 50-100 სმ სიგრძის (ძირითადად, 75-90 სმ)⁶²⁷ მრგვალი განივკვეთის ხის ღეროა.⁶²⁸ ზროზე მაგრდება ისრისპირი, ფრთები და კილო.⁶²⁹ ისრისპირი განაპირობებს დაზიანების ეფექტურობას, ფრთები კი – მდგრადობას ფრენისას და სროლის სიზუსტეს. ისრისპირი ორი მეთოდით მაგრდებოდა ზროზე: მასრით და ყუნწით. მასრიან ისრისპირს აგებდნენ წებონასმული ღეროს ბოლოზე. ყუნწიან ისრისპირს არჭობდნენ ღეროში ან მის წებონასმულ ნაპობში და ზედ ახვევდნენ მყესებს ან სხვა ძაფს. ნახვევს ზემოდან არყის თხელ ქერქსაც ანებებდნენ.⁶³⁰ მასრიანი ისრისპირები, რომელსაც

სურ. 239
ისარი: ა) ისრისპირი, ბ) მყესები, გ) ზრო, დ) ფრთა, ე) კილო, ვ) გვირგვინი, ზ) ყუნწი.

⁶²² Литвинский, “Сложносоставной лук в древней Средней Азии,” 67-8.

⁶²³ А.В. Коробейников, Н.В. Митюков, *Баллистика стрел по данным археологии: введение в проблемную область* (Ижевск, 2007), 5.

⁶²⁴ სულხან-საბა ორბელიანი, *ლექსიკონი ქართული*, I, 286.

⁶²⁵ „კილო – ისართა მშვილდის საბელთა ჩასაგდება(ელ)ი“. სულხან-საბა ორბელიანი, *ლექსიკონი ქართული*, I, 373.

⁶²⁶ Худяков, *Вооружение Енисейских Кыргызов VI-XII вв.*, 75-7. ისრისპირის მიხედვით შეგვიძლია ირიბად ვიმსჯელოთ მშვილდის ძალის შესახებ; მაგალითად, რუსული ისრისპირის წონა ისრის წონას 1:5 შეეფარდება. В.Э. Шавкунов, “К вопросу о луке чжурчжэней,” *Военное дело древнего населения Северной Азии* (Новосибирск, 1987), 200.

⁶²⁷ Kolias, *Byzantinische Waffen*, 218. ისრის სიგრძე მის დანიშნულებაზეც იყო დამოკიდებული. მოკლე, მსხვილი ისარი ჯავშანგამტანი პირით ახლო მანძილზე სასროლად იყო გამოიზნული, გრძელი და წვრილი ისარი კი – შორ მანძილზე სასროლად. Деревянко, *Очерки военного дела племен Приамурья*, 61.

⁶²⁸ ისრის ზროს ჰქონდა სიგარისმაგვარი ფორმა, შუაში შესქელებით, რომ სროლისას არ გაღუნულიყო. Шокарев, *Луки и арбалеты*, 27.

⁶²⁹ ჭიათურაში, მღვიმევის გამოქვაბულში ნაპოვნ ორ ისარს კარგად დამუშავებული ძვლის კილოები გააჩნდა, ორს კი კილო ხის ზროშივე ჰქონდა ამოჭრილი. დომენტი მშვენიერაძე, *გამოქვაბული ნაგებობანი საქართველოში* (თბილისი, 1955), 29, ტაბ. 44, 45.

⁶³⁰ Медведев, “Ручное метательное оружие,” 49-50.

დასავლეთ ევროპაში შუა საუკუნეების ბოლომდე იყენებდნენ, არ არის დამახასიათებელი აღმოსავლეთ ევროპისა და აზიისათვის.⁶³¹ აღმოსავლეთში მიაჩნდათ, რომ მასრიანი ისრისპირი მიდრეკილი იყო ზროს მსხვრევისაკენ და მხოლოდ უაბჯრო სამიზნის წინააღმდეგ თუ გამოდგებოდა.⁶³²

ისარზე უმთავრესად 3 ან 4 ფრთას ამაგრებდნენ. XV საუკუნის არაბული ტრაქტატის მიხედვით, ბევრი ფრთა ანელებს ისარს, ოთხფრთიანი ისარი უფრო ზუსტია, სამფრთიანი კი უფრო სწრაფი და შორსაც მიფრინავს. ამასთან, რაც მეტია ისრის კილოდან ფრთის დაცილება, მით სწრაფად მიფრინავს ისარი, რაც უფრო ახლოა – მით უფრო ზუსტია ის.⁶³³ ქართველები, როგორც ეს გამომსახველობითი წყაროებიდან (H1665 და H75 დავითნი, კასტელის ჩანახატები და თავაქარაშვილის მინიატურები) ჩანს, უპირატესობას სიზუსტეს ანიჭებდნენ და ფრთას კილოსთან ახლოს ამაგრებდნენ.

ისრისათვის სხვადასხვა ფრინველის (არწივის, ზარნაშოს, ძერა, შევარდენის) ფრთას იყენებდნენ. ფრთა უნდა ყოფილიყო სწორი, თანაბარი, დრეკადი.⁶³⁴ იყენებდნენ მხოლოდ ფრინველის საქნევ ფრთას. ისრის ფრთები ერთნაირი და ფრინველის ერთი ფრთიდან უნდა ყოფილიყო.⁶³⁵ საუკეთესოდ არწივის ფრთები მიიჩნეოდა, შემდეგ ორბის და შემდგომ – შევარდენის.⁶³⁶ არჩილის მონუმბით, ქართველები ორბის ფრთით განყოფილ ისარს იყენებდნენ: „ისარს ორბის ფრთით შვენობა“.⁶³⁷ საქართველოში არწივის ფრთასაც იყენებდნენ. არქანჯელო ლამბერტი მოგვითხრობს, რომ მეგრელები არწივს მახით იჭერენ „იმისათვის, რომ არწივის ფრთა მიაბან ისარს. მეგრელების მშვილდ-ისარი ბევრად დიდია თურქთა მშვილდ-ისარზე და ასე დიდი ისრები რომ ჰაერში პირდაპირ წავიდეს, საჭიროა, რომ არწივის ფრთა მიაბან“.⁶³⁸

ისარს სხვადასხვაფრად ღებავდნენ, რომ ფერის მიხედვით გაერჩიათ სხვადასხვა პირისა და დანიშნულების ისრები და სწრაფად ამოეღოთ ისინი ბრტყელი კაპარჭიდან, რომელშიც ისრისპირი დამალული იყო.⁶³⁹ შეღებილი ისრის არსებობის დამადასტურებელი ქართული მონუმბაც მოგვეპოვება. ხალხური ლექსი მოგვითხრობს: „კახეთს მოჭრილო ისარო, ქალაქს ნაღებო ინითა“.⁶⁴⁰ ხანდახან, ისრებს რთული ორნამენტითაც ამკობდნენ. მღვიმევის

⁶³¹ იქვე, 160-1. ეს განსხვავება შესაძლოა აიხსნას, აღმოსავლეთში ზროს მასალად ბამბუკის (ლერწმის) ფართო გავრცელებით, სადაც ყუნწის ჩამაგრება იოლი იყო. William Watson, “The Chinese Contribution to Eastern Nomad Culture in the Pre-Han and Early Han Periods,” *World Archaeology*, vol. 4, no. 2 (1972), 145.

⁶³² *Arab Archery*, 109-10.

⁶³³ იქვე, 111-2.

⁶³⁴ Дервянко, *Очерки военного дела племен Приамурья*, 61.

⁶³⁵ Соловьев, *Военное дело коренного населения Западной Сибири*, 30.

⁶³⁶ *Arab Archery*, 110.

⁶³⁷ არჩილი, „გაბაასება თეიმურაზისა და რუსთველისა“, 40.

⁶³⁸ დონ არქანჯელო ლამბერტი, *სამეგრელოს აღწერა*, 172.

⁶³⁹ Медведев, “Ручное метательное оружие,” 52.

⁶⁴⁰ ჯავახიშვილი, *მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის*, 244.

გამოქვაბულის ისრების ზრო სხვადასხვა ფერის (წითელი, ყვითელი, ლურჯი, ყავისფერი) რომბებითა და წითელი რგოლებით იყო მოხატული.⁶⁴¹

ისრები იყოფა ჯგუფებად (პირის განივკვეთის მიხედვით) და ტიპებად (პირის ფორმის მიხედვით).⁶⁴² განივკვეთის მიხედვით ყველა ისრისპირი სამ ძირითად ჯგუფად იყოფა: სამფრთიანი, ბრტყელი და წახნაგოვანი. სამფრთიანი ისრისპირები ადრე შუასაუკუნეებისთვისაა დამახასიათებელი. X საუკუნის შემდეგ მათი ერთეული ეგზემპლარები თუ გვხვდება.⁶⁴³ ბრტყელ ისრისპირებს განივკვეთში თხელი ლინზის ან ძლიერ გაბრტყელებული რომბის ფორმა აქვს. ისინი საყოველთაოდაა გავრცელებული აღმოსავლეთ ევროპაში შუა საუკუნეების ბოლომდე. წახნაგოვანი (დაკუთხული) ისრისპირები (სამკუთხა, ოთხკუთხა და სხვ.) მახვილი წვერით ჩვენი წელთაღრიცხვის მიჯნაზე გამოჩნდა და ჯავშანგამტანი დანიშნულებისაა.⁶⁴⁴

სამფრთიან ისარს დიდი ხნის განმავლობაში ყველგან გაბატონებული მდგომარეობა ეჭირა. ისინი პირველად ნაპოვნია ამიერკავკასიაში (ლელვარის და განძა-ყარაბახის კულტურების სამარხებში) ძვ.წ. VIII-VII საუკუნეების მიჯნაზე. დასავლეთ აზიაში მათ ვერ დავათარილებთ ძვ.წ. VII საუკუნის შუახანებზე ადრე, ჩრდილოეთ კავკასიაში კი ძვ.წ. VI საუკუნემდე არ იყო ცნობილი. დაახლოებით ამავე პერიოდში, ძვ.წ. VIII-VII სს. მიჯნაზე, სამფრთიანი ისრისწვერები ჩნდება ჩინეთშიც.⁶⁴⁵ XII საუკუნის დასაწყისისათვის სამფრთიანი ისრისპირები პრაქტიკულად ქრება აღმოსავლეთ ევროპის სტეპებში. ყველაზე მეტად გავრცელებულია ფოთლის, რომბისა და ტრაპეციის ფორმის ბრტყელი ისრისპირები. ასეთი კომპლექსები გვხვდება ყივჩაღურ სამარხებში.⁶⁴⁶

ცნობილია, რომ XI საუკუნის დასაწყისიდან პირბრტყელი ისრები წამყვან როლს თამაშობდა მონღოლთა შეიარაღებაში.⁶⁴⁷ სამფრთიანი ისარი, რომელიც მაღალი აეროდინამიკური თვისებებით ხასიათდება და საუკეთესოა შორ მანძილზე ზუსტი სროლისათვის, დასამზადებლად საკმაოდ შრომატევადია და კაპარჭშიც დიდი ადგილი უკავია. ინტენსიური ბრძოლის პირობებში, ახლო მანძილზე და სროლის მეტი სიხშირის დროს, ბრტყელი ისარი უფრო ეფექტური გამოდგა. ბრტყელი ისარი უფრო ადვილი დასამზადებ-

⁶⁴¹ მშვენიერაძე, *გამოქვაბული ნაგებობანი საქართველოში*, 29, ტაბ. 45.

⁶⁴² Худяков, *Вооружение Енисейских Кыргызов VI-XII вв.*, 79.

⁶⁴³ Медведев, “Ручное метательное оружие,” 54, 58. ამავე დროს, ციმბირში განვითარებულ შუა საუკუნეებში სამფრთიანი ისრები სრულად არ გამქრალა. Худяков, *Вооружение кочевников Южной Сибири и Центральной Азии в эпоху развитого средневековья*, 126.

⁶⁴⁴ Медведев, “Ручное метательное оружие,” 54-5.

⁶⁴⁵ Watson, “The Chinese Contribution to Eastern Nomad Culture in the Pre-Han and Early Han Periods,” 145-6.

⁶⁴⁶ К.А. Руденко, *Железные наконечники стрел VIII-XV вв. из Волжской Булгарии (Исследование и каталог)* (Казань, 2003), 141.

⁶⁴⁷ Ю.С. Худяков, “Железные наконечники стрел из Монголии,” *Древние культуры Монголии* (Новосибирск, 1985), 112.

ლია, მეტი ეტევა კაპარჭში და მართალია, ჩამორჩება სამფრთიანს სიზუსტეში, სამაგიეროდ, მეტი სიჩქარე აქვს და უფრო სწრაფად აღწევს მიზანს. ამას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა მასირებული სროლის დროს. მართალია, ბრტყელ ისრებს მომთაბარეები ჯერ კიდევ ჰუნთა დროიდან იყენებდნენ, მაგრამ მათი საყოველთაო გავრცელება მონღოლებთანაა დაკავშირებული. მონღოლთა მიერ ბრტყელი ისრების წარმატებულმა გამოყენებამ განაპირობა მათი გავრცელება მონღოლთა იმპერიაში შემავალ სახელმწიფოებშიც.⁶⁴⁸ მონღოლთა კაპარჭში თავისი ადგილი ეკავა ფართოპირიან ბრტყელ ისრებს, რომლებიც დიდ, სისხლმდენ ქრილობებს აყენებდა და ეფექტური იყო ცხენებისა და აბჯრით დაუცველი მოწინააღმდეგის დასაზიანებლად.⁶⁴⁹

წახნაგოვანი ისრისპირები ჯავშანგამტანია და მათი დანიშნულება აბჯრის გახვრეტაა. ამისთვის მათ ხშირად ფოლადისაგან ამზადებდნენ და საგანგებოდ აწრთობდნენ.⁶⁵⁰ წახნაგოვანი ისრისპირი აღწევდა ჯაჭვის რგოლებს შორისაც.⁶⁵¹ აზიაში ჯავშანგამტანი ისრების განვითარების პროცესში მოხდა მაქსიმალურად დიფერენცირებული ფორმებიდან ყველაზე ოპტიმალური და მარტივი კონსტრუქციების გადარჩევა. II ათასწლეულის დასაწყისიდან მცირდება ჯავშანგამტანი ისრის ტიპები და მხოლოდ ძირითადი ჯგუფები რჩება.⁶⁵² არაბული ტრაქტატი კუთხოვანი ისრისპირების ფორმის მიხედვით განარჩევს მათ თვისებებს. მისი მიხედვით, მოკლე სამკუთხა ისრისპირი კარგია ფარისა და ლითონის აბჯრის (მუზარადის გარდა) გასახვრეტად. გრძელი სამკუთხა ისრისპირი კარგია მუზარადის და, საერთოდ, სფერული ზედაპირისთვის სასროლად, აგრეთვე, ხეში შესაღწევად. მოკლე და კომპაქტური ოთხკუთხა ისრისპირი კი კარგია ფარისა და აბჯრის საწინააღმდეგოდ.⁶⁵³

სულხან-საბაორბელიანს მოცემული აქვს საქართველოში გავრცელებული სხვადასხვა ტიპის ისრის დასახელება და დახასიათება: „ფრთე-დაბალი და პირწვრილი, რომელსა ყივჩაყნი და თურქნი იქონებენ, არს *საყალნო...* ზომიერ(ი) ისარი, ფრთე-მობრტყე, და პირ-მობრტყე არს *სარჩა*; მისგან უგრძესი პირდიდი და ფრთე-მაღალი არს *ქეიბური* [ვიეთნი სანადიროს უჭმობენ]; ისარი სარჩის მსგავსი და პირ-განპებული, მომცრო არს *ქიბორჯი*; ისარი ქეიბურის მსგავსი პირ-დიდი და განპებული არს *ბოძალი*; ისარი სარჩის ტოლი სამფრთოსანი, უპირო, წვერ-მგრგვალი არს *ყოდალი*; ყოდლის(ა) უგრძესი, წვერმწვეტი, ჯვარედად ჩხირ-დასხმული არს *ღრჯა*; ფრთე-მაღალი, გრძელი და

⁶⁴⁸ Худяков, *Вооружение кочевников Южной Сибири и Центральной Азии в эпоху развитого средневековья*, 124-5.

⁶⁴⁹ Соловьев, *Военное дело коренного населения Западной Сибири*, 48; Худяков, *Вооружение кочевников Южной Сибири и Центральной Азии в эпоху развитого средневековья*, 37.

⁶⁵⁰ Медведев, “Оружие Новгорода Великого,” 168.

⁶⁵¹ Соловьев, *Военное дело коренного населения Западной Сибири*, 46.

⁶⁵² Худяков, *Вооружение кочевников Южной Сибири и Центральной Азии в эпоху развитого средневековья*, 126.

⁶⁵³ *Arab Archery*, 107-8.

გრკალ-შემობმული არს *სეფქა*; უფროთ, უპირო ისარი არს *გეზი*.⁶⁵⁴ ვახუშტი ბატონიშვილს ჩამოთვლილი აქვს ყველაზე უფრო გავრცელებული ისრის ტიპები, რომელთა დასახელებები ემთხვევა საბას სიას: „ისარი ბოძალი დიდთა ნადირთათუს, ქეიბური მკეცთათუს, სარჩა და ქიბორჯი წვრილთა ნადირთათუს... ხოლო კაპარჭის ისარი, რომელ არს საყალნო ომსა-ბრძოლასა შინა“.⁶⁵⁵ XII საუკუნის საქართველოში გვხვდება კიდევ ერთი ტიპის ისარი, რომლის სახელწოდებაც „ვისრამიანმა“ შემოგვინახა და რომელსაც *უტევანი ისარი* ერქვა. უტევანი სწრაფი და შორ მანძილზე სატყორცნი ისარი იყო.⁶⁵⁶

შემოთ მოყვანილი აღწერილობებიდან ცხადია, რომ საყალნო პირწვრილი ჯავშანგამტანი ისარია, რომელსაც დაბალი ფრთები ჰქონდა. საშუალო ზომის ბრტყელ ისარს *სარჩა* ერქვა, დიდი ზომის ბრტყელ ისარს კი – *ქეიბური*. თავისი ზომიდან გამომდინარე, ქეიბურს მაღალი ფრთები სჭირდებოდა. სარჩასა და ქეიბურს ძირითადად რომბისებური ფორმა ჰქონდათ და მრავალმხრივი დანიშნულების ისრები იყვნენ. მომცრო და ზომიერ ორკაპა ისარს *ქიბორჯი* ერქვა, დიდი ზომისას კი – *ბოძალი*, რომელიც გრძელი იყო და მაღალი ფრთები ჰქონდა.⁶⁵⁷ სამფრთიან, წვრილ წვერმრგვალ ანუ სადგ-

სურ. 240
ისრის ტიპები საქართველოს მუზეუმში დაცული ნიმუშების მიხედვით (მასშტაბი დაცულია): ა) საყალნო (რაჭა, ექსპონატი 6-34/19, სემ), ბ) სარჩა (სვანეთი, ექსპონატი 506, სემ), გ) ქეიბური (ლეჩხუმი, ექსპონატი 5-34/13, სემ), დ) ქიბორჯი (ექსპონატი 494, სემ), ე) ბოძალი (სვანეთი, სემ).

⁶⁵⁴ სულხან-საბა ორბელიანი, *ლექსიკონი ქართული*, I, 335-6. ვ. ართილაყვა ფიქრობს, რომ *გეზი* დიდი ზომის სადგისებური ჯავშანგამტანი ისარი იყო. *Артилаквa, Железообработывающее ремесло древней Грузии*, 111.

⁶⁵⁵ ვახუშტი ბატონიშვილი, „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“, 18.

⁶⁵⁶ ალექსანდრე გვახარია, „კვლავ „უტევანის“ შესახებ“, *ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო*, რედ. ო. ცქიტიშვილი (თბილისი, 1991), 407-9.

⁶⁵⁷ უნდა ითქვას, რომ ქართულ ისტორიოგრაფიასა და არქეოლოგიაში ორკაპა ისრების აღწერისას, მათ უმთავრესად როგორც ბოძალს ისე მოიხსენიებენ და საერთოდ უგულებელყოფენ ქიბორჯის არსებობას. არადა, საბა გარკვევით უჩვენებს, რომ ეს ისრები ერთმანეთისაგან ზომით განსხვავდება: ქიბორჯი მომცრო და ზომიერია, ბოძალი – დიდი და მასიური. სასურველია,

ისისებურ ისარს ყოდალი ეწოდებოდა. ყოდალი ჯავშანგამტანი ისრების კატეგორიას მიეკუთვნება.⁶⁵⁸ მოკლე მრგვალი ისრისპირი განსაკუთრებით კარგი იყო ფარში შესაღწევად, გრძელი კი აბჯრისა და ხის სანინააღმდეგოდ.⁶⁵⁹ ღრჯა სანადიროდ (აღბათ, ფრინველზე) გამოიყენებოდა და წვერზე დამაგრებული ჰქონდა ხის ჯვარედინი, რომ მიზანს ერთი ღრჯა მაინც მოხვედროდა.⁶⁶⁰ (სურ. 240)

ორკაპა ისარი საბრძოლოც იყო და სანადიროდაც გამოიყენებოდა. ორი წვერის წყალობით, ის მეტ ფართობს აზიანებდა.⁶⁶¹ ვახუშტი წერს, რომ დიდი ორკაპა ისარი (ბოძალი) დიდი ნადირისათვის იყო განკუთვნილი, მომცრო ორკაპა (ქიბორჯი) კი – წვრილი ნადირისათვის.⁶⁶² ამავე დროს ცხადია, რომ ქიბორჯის ტიპის ორკაპა ისრები საბრძოლოდაც გამოიყენებოდა. საქართველოს სინამდვილეში ამას ვანის სამარხში ნაპოვნი საისრე კომპლექტიც ადასტურებს, სადაც ორკაპა ისრები დიდი წილითაა (50%) წარმოდგენილი.⁶⁶³ ჩრდილო კავკასიასთან შედარებით, საქართველოში ორკაპა ისარი უფრო ადრე არის გავრცელებული. VIII-IX საუკუნეების ნებელდის კანკელზე უკვე ჩანს ასეთი ისრით შეიარაღებული წმ. ევსტათე პლაკიდა. ორკაპა ისრის ნამტვრევი ნაპოვნია ურბნისის ნაქალაქარის გათხრებისას.⁶⁶⁴ სავარაუდოდ, ის აქ უნდა მოხვედრილიყო VIII საუკუნის 30-იან წლებში მურვან ყრუს მიერ ურბნისის დანგრევის დროს, რის შემდეგაც ურბნისმა, როგორც ქალაქმა, შეწყვიტა არსებობა.⁶⁶⁵ ვ. კუზნეცოვის მონუმბით, ჩრდილოეთ კავკასიაში ორკაპა ისრები მხოლოდ X საუკუნეში ჩნდება.⁶⁶⁶ ამ აზრს სხვა მკვლევრებიც იზიარებენ, რომლებიც თვლიან, რომ ჩრდილო კავკასიაში ორკაპა ისრები X საუკუნემდე არ გვხვდება.⁶⁶⁷

მომავალში ეს ფაქტორი გავითვალისწინოთ ისრების აღწერისას და შემოვიღოთ მათი კლასიფიკაცია ზომების მიხედვით. შესაძლებელია, 15-17 სმ-მდე ზომის ორკაპა ისრები ქიბორჯად მივიჩნიოთ, მასზე დიდი კი – ბოძალად. თავისთავად ცხადია, ეს ზომები მომავალში კიდევ უნდა დაზუსტდეს და ყურადღება ისრის სიგანესა და მასიურობასაც მიექცეს.

⁶⁵⁸ Артилаква, *Железообрабатывающее ремесло древней Грузии*, 111.

⁶⁵⁹ *Arab Archery*, 108. XVIII საუკუნეშიც მოჰამედ ზამანის ტრაქტატი მრგვალ და კონუსურ ისრებს ასახელებს ფარის გამხვრეტად. Manouchehr Moshtagh Khorasani, Bede Dwyer, "A Persian Archery Manual by Mohammad Zamān," *RAMA*, 11 (2016), 54.

⁶⁶⁰ იხ. ელაშვილი, *მშვილდოსნობა*, 33.

⁶⁶¹ А.В. Арциховский, *Древнерусские миниатюры как исторический источник* (Москва, 1944), 21.

⁶⁶² ვახუშტი ბატონიშვილი, „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“, 18.

⁶⁶³ ვანის სამარხში აღმოჩენილი ორკაპა ისრების ტიპოლოგიის შესახებ იხ. წურწუმი, „ვანისა და ზურტაკეტის სამარხები როგორც წყარო შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიისათვის“, 170-2.

⁶⁶⁴ ჭილაშვილი, *ნაქალაქარი ურბნისი*, 125, სურ. 55.11.

⁶⁶⁵ ლევან ჭილაშვილი, *ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში*, ტ. II (თბილისი, 1970), 65-6.

⁶⁶⁶ В.А. Кузнецов, "Змейский катакомбный могильник (по раскопкам 1957)," *Материалы по археологии и древней истории Северной Осетии*, т. 1 (Орджоникидзе, 1961), 126.

⁶⁶⁷ Каминский, Каминская-Цокур, "Вооружение племен Северного Кавказа в раннем средневековье," 66. ორკაპა ისრები X საუკუნეში ჩნდება რუსეთშიც, თუმცა აქ ისე არ მოუკიდებია ფეხი, როგორც ციმბირსა ან კავკასიაში. რუსულსაგან განსხვავებით, ციმბირული და კავკასიური

ქართული ისრის კიდევ ერთი ტიპი უცხოურმა წყაროებმა შემოგვინახა. XI საუკუნის ირანელი ავტორი ასადი ტუსი თავის ლექსიკონში მოგვითხრობს ისარზე, რომელსაც *თამუქი* ეწოდება და საქართველოდან (აფხაზეთიდან) გავრცელდა სხვა ქვეყნებში. მასზე ისრის პირს საგანგებოდ სუსტად ამაგრებდნენ, რომ სხეულში შეღწევის შემდეგ ამოძრობა გაძნელებულიყო. ასეთი ისარი X ს. სპარსულენოვან სამყაროში უკვე ისეა გავრცელებული, რომ ლექსებშიც გვხვდება. ირანელი მკვლევრის აბუ ალ-კასიმ ჯანათი ატაის განმარტებით, *თამუქი* სამფხიანი ფართო პირიანი ისარი იყო, რომლის პირიც, ტარის ამოძრობისას, ჭრილობაში რჩებოდა და ამიტომ, მომავლდინებლად ითვლებოდა.⁶⁶⁸ ირანელი მკვლევარი უთუოდ მართალია, როდესაც თვლის, რომ ისარს ფხები ჰქონდა, რაც ამოძრობას ართულებდა. შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ ისრის პირს ზროზე მხოლოდ ყუნწით ამაგრებდნენ და ზედ არ ახვევდნენ მყესებს სიმაგრისათვის, ეს კი ლითონის პირისა და ხის ტარის ადვილად განცალკევებას განაპირობებდა. ასევე, შევნიშნავთ, რომ ამ ტიპის ისარი სპეციალიზებული იქნებოდა მტრის შეუფავშნავი სამიზნეების საწინააღმდეგოდ, რადგანაც აბჯარზე მოხვედრისას თამუქს სიმტკიცე არ ეყოფოდა მის გასატანად. შუა საუკუნეების ეპოქაში ასეთი სამიზნეების სიმცირე ნამდვილად არ იყო, ნებისმიერი არმიის მხოლოდ მცირე ნაწილი იყო სრულად შეჯავშნული.

აზიის მომთაბარეების არსენალში გვხვდება განსაკუთრებული სახის ისარი, რომლის ზროზე, პირის ქვეშ, მაგრდებოდა ძვლის გამოფულურობული ბურთულა სამი ნახვრეგით; ასეთი ისრები ფრენისას სტვენის ხმას გამოსცემდნენ.⁶⁶⁹ მსტვინავ ისრებს იყენებდნენ როგორც სასიგნალოს და ის სროლის მიმართულებას უჩვენებდა.⁶⁷⁰ ფრენის დროს მბრუნავი ისარი გამყინავ ხმას გამოსცემდა, რომელიც დამთრგუნველად მოქმედებდა მონინააღმდეგეზე და აფრთხოდა მის ცხენებს.⁶⁷¹ ასეთი ისრის გამოგონებას ტრადიცია ჰუნების მმართველს მოდეს მი-

ორკაპა ისრების ყუნწები ისრის თავზე უფრო გრძელია. Медведев, “Оружие Новгород Великого,” 167.

⁶⁶⁸ გია ბერაძე, „თამუქი („ლულათ-ი ფურსის“ ერთი ცნობის შესახებ)“, *აღმოსავლური ფილოლოგია*, III (1973), 76-9. სამი ფხა ნიშნავს, რომ ისარი სამფრთიანი იყო.

⁶⁶⁹ Ю.С. Худяков, “О вооружении таштыкского воина,” *Древние культуры Алтая и Западной Сибири* (Новосибирск, 1978), 167.

⁶⁷⁰ ამასთანავე, მიზანში მოხვედრის დროს ძვლის ბურთულა ისრის ზროს გახლეჩისაგანაც იცავდა. Худяков, *Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии*, 43.

⁶⁷¹ იქვე, 42-3. ფრენისას თავისი ღერძის გარშემო მბრუნავი ისარი, შემხვედრი ჰაერის ნაკადის გარდა, განიცდიდა გვერდითი ქარის ზემოქმედებასაც (რაც, რა თქმა უნდა, ამინდზე იყო დამოკიდებული). ამ დროს სასტვენის ხვრელი პერიოდულად ეხებოდა ქარს და სტვენის ხმა არ იყო უწყვეტი და მუდმივი, არამედ წყვეტილი, „მოციმციმე“ და შიშის ზარს სცემდა ადამიანს ბრძოლის ველზე. В.И. Поветкин, “Слово о музыкальной археологии России,” *Новгород и Новгородская земля. История и археология*, материалы научной конференции, вып. 11 (Новгород, 1997), 64-76.

სურ. 241
მსტვინავი ისრები: ა) სვანური სამფრთიანი მსტვინავი ისარი. ჩართოლანის მიხედვით; ბ) ლითონის ფოსოიანი მსტვინავი ისრისპირი. სვანეთის ისტორიისა და ეთნოგრაფიის მუზეუმი; გ) სამფრთიანი მრავალნახვრეტიანი მსტვინავი ისრისპირი. საქართველოს ეროვნული მუზეუმი. ავტორის ფოტოები.

ანერს, ძვ.წ. III საუკუნის დამლევს.⁶⁷² მათ ფართოდ იყენებდნენ მონღოლურ ხანაში. ყარაყორუმში მყოფი საფრანგეთის მეფის ელჩი გიიომ რუბრუკი მოგვითხრობს, რომ მონღოლთა ყაენმა მანგუმ დაამზადებინა ისრები, რომელთა თავებს ნახვრეტები ჰქონდა და სროლისას სალამურივით სტვენდნენ.⁶⁷³

მსტვინავ ისრებს შუა საუკუნეების საქართველოშიც იყენებდნენ და ისინი კიდევ ერთ მონღოლურ ნასესხობად უნდა ჩაითვალოს. შ. ჩართოლანი აღწერს სვანეთის ისტორიისა და ეთნოგრაფიის მუზეუმში დაცულ სამფრთიან ისარს, რომელსაც აქვს „მენამულად შეღებილი ზრო და ზროს ბოლოში ჩასმული, საგანგებოდ გათლილი ძვლის მრგვალი ნაწილი სამი ნახვრეტით“⁶⁷⁴ (სურ. 241ა). როგორც ეს აღწერილობიდან და ნახაზიდან ჩანს, საქმე გვაქვს სამფრთიან

მსტვინავ ისართან, რომლის რკინის პირსა და ხის ზროს გამოფულუროებული ძვლის ბურთულა აკავშირებს და გააჩნია დამახასიათებელი სამი ნახვრეტი ფრენისას ხმის გამოსაცემად.

საქართველოში ასეთი ისარი ნაპოვნია აფხაზეთის ტერიტორიაზეც, ნაფრას ულელტეხილის სამსხვერპლოში, სადაც აღმოჩენილია შუასაუკუნოვანი ისარი ფულურო შემსხვილებით, რომელსაც ნახვრეტები ჰქონდა და ფრენისას სტვენის ხმას გამოსცემდა.⁶⁷⁵

ამას გარდა, საფუძველი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ ზოგიერთ მსტვინავ ისარს უფრო გამარტივებული კონსტრუქცია ჰქონდა და ხმის გამოსაცემი ნახვრეტები არა ძვლის დამატებით ბურთულაში, არამედ პირდაპირ ისრის-

⁶⁷² Худяков, *Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии*, 150.

⁶⁷³ *The Mission of Friar William of Rubruck: His Journey to the Court of the Great Khan Möngke, 1253-1255*, translated by Peter Jackson, introduction, notes and appendices by Peter Jackson with David Morgan (London, 1990), 185.

⁶⁷⁴ ჩართოლანი, *მასალები სვანეთის არქეოლოგიისათვის*, 44, ტაბ. XXIX-3. თუმცა, მკვლევარი ცდებდა, როდესაც უარყოფს ისრის პრაქტიკულ დანიშნულებას: „ასეთი მხატვრული მაჩვენებლები გამოორიცხავს ჩვეულებრივი ისრისპირების სახით მათ გამოყენებას“. იქვე.

⁶⁷⁵ О.Х. Бгажба, Ю.Н. Воронов, „Материалы по средневековому кузнечному ремеслу из горной Абхазии (Жертвенник на перевале Напра),“ *ИАИЯЛИ*, VII (1978), 187; О.Х. Бгажба, *Черная металлургия и металлообработка в древней и средневековой Абхазии (VIII в. до н.э. – XV в. н.э.)* (Тбилиси, 1983), 92.

პირის ლითონის კორპუსში გააჩნდა. ასეთია კიდევ ერთი სამფრთიანი სვანური ისარი, რომელსაც რკინის ისრისპირი აქვს შემსხვილებული და დახვრეტილი. შ. ჩართოლანის მონაცემებით, ის ლაგურკას ეკლესიაში იყო დაცული, ჭვირული და რელიეფური ორნამენტით მორთული და ოქროთი დაფერილი⁶⁷⁶ (სურ. 241ბ). სტვენასთან ერთად ოქროცურვილი ისარი სროლისას ჰაერში იელვარებდა: შესაძლოა, მას საგანგებოდ იყენებდნენ შეჯიბრისა და ტურნირის დროს. საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში დაცულია განსაკუთრებული ტიპის მსტვინავი ისარი (ექსპონატი 3637), რომელსაც, ჩვეულებრივისაგან განსხვავებით, მრავალი ფოსო და ნახვრეტი გააჩნია (სურ. 241გ). ამ სამფრთიანი ისრის საერთო სიგრძე 16.2 სმ-ია, პირის სიგრძე – 9.3 სმ, სიგანე 4.4 სმ, წონა – 51 გ. ასეთი რთული კონსტრუქცია მისი შემქმნელის ოსტატობაზე მეტყველებს – ისარი ჯერ შესაბამის ყალიბში უნდა იყოს ჩამოსხმული, შემდეგ კი გამოჭედილი, რასაც სათანადო დახელოვნება და საკმაოდ დრო სჭირდება. თავისთავად, ასეთი ნაკეთობა ქართული სამჭედლო სკოლის მაღალი დონის კიდევ ერთი დასტურია. ცხადია, რომ ასეთი დახვეწილი და მდიდრული ისრების მფლობელები განსაკუთრებული სტატუსის მქონე, უმაღლესი ფეოდალური საზოგადოების წევრები იქნებოდნენ.

გარდა საბრძოლო ისრებისა, საქართველოში ნაპოვნია დეკორირებული ჭვირული ისრისპირები, რომელთაც საკულტო და ცერემონიული დანიშნულება ჰქონდათ. მესტიის მუზეუმში ინახება ბრტყელი ისრისპირები, რომელთა ფრთების ზედაპირზე დეკორატიული ჭრილები არის დატანილი.⁶⁷⁷ ზოგ შემთხვევაში ეს ჭრილები რთულ და შთამბეჭდავ კომპოზიციას ქმნის (სურ. 242). მართალია შ. ჩართოლანი, როდესაც მიუთითებს, რომ ასეთი ქართული ისრები არის „მხატვრულად გაფორმებული ნიმუშები, რომელთაც საკულტო-საპარადო თუ ხელისუფლების, ინსიგნიის მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა“.⁶⁷⁸ ცნობილია, რომ სიმბოლურად ისრებს გააჩნდათ სახელისუფლო და საელჩო უფლებამოსილება, ისინი გამოხატავდნენ იარაღის ფუნქციას, მათ იყენებდნენ შელოცვების დროსაც.⁶⁷⁹

საქართველოში ისარს შინდის, ტყემლის, ფიჭვის, ვერხვის, ცაცხვის, თხილისა და სხვ. ხის ტოტებისაგან ამზადებდნენ, რომელთაც შემდეგ საგანგებოდ

სურ. 242
მხატვრულად გაფორმებული ჭვირული ისრისპირი. სვანეთის ისტორიისა და ეთნოგრაფიის მუზეუმი. ავტორის ფოტო.

⁶⁷⁶ ჩართოლანი, *მასალები სვანეთის არქეოლოგიისათვის*, 44, ტაბ. XXIX-2.

⁶⁷⁷ ისრის პირზე ჭრილების გაკეთება ჩრდილოაზიური მოვლენაა, რომელსაც ადგილი ჰქონდა ძვ.წ. I ათასწლეულის დამლევეს – ახ.წ. II დამდეგს. ისინი ჰუნებში ჩნდება და ქრებიან მონღოლური ხანის შემდგომ. ერთი ხანობა ასეთი ჭრილიანი ისრები მსტვინავადაც კი მიაჩნდათ, თუმცა ამ მოსაზრების მცდარობა ექსპერიმენტულადაა დადასტურებული. Ю.А. Плотников, “О назначении отверстий в лопастях стрел,” *Вопросы военного дела и демографии Сибири в эпоху средневековья* (Новосибирск, 2001), 79-80.

⁶⁷⁸ ჩართოლანი, *მასალები სვანეთის არქეოლოგიისათვის*, 44.

⁶⁷⁹ Ю.С. Худяков, “О символике стрел древних и средневековых кочевников Центральной Азии,” *Этнографическое обозрение*, 1 (2004), 111.

სურ. 243
მეგრელი ბავშვი მშვი-
ლდისრით. კასტელის
მიხედვით.

თლიდნენ და ამუშავებდნენ.⁶⁸⁰ ისრის გამკეთებელს, მის მთელს ჯოღბორდი ერქვა.⁶⁸¹ ამავე დროს, „ისრის თლა, სწორად გამართვა, გაქლიბვა, სეფქის განყოფა“ ყველა კარგ მოყმეს უნდა სცოდნოდა,⁶⁸² რადგან ისარი ინდივიდუალურად უნდა ყოფილიყო მორგებული. ვახტანგ V შაჰნავაზის შვილი „არჩილ იყო უხუცესი. ესე იყო კისკას, შუენიერ, მობურთალი, მოისარი. ყოველის კაცის ისარზედ ერთი ჳელის დადება ისარი უგრძე ჳქონდა. და არა იყო მსგავსი მისი“.⁶⁸³ ცხადია, ასეთ შემთხვევებში მეზობლს შესაფერი სიგრძის ისარი სჭირდებოდა.

საქართველოში ისრის სროლას ადრეული ასაკიდანვე სწავლობდნენ. სავარჯიშო ისარს თავის სახელი ჳქონდა – „ყრმათა ისარცუდასა ნინჩკიტელა“ ეწოდებოდა.⁶⁸⁴ ამ გარემოებას კასტელიც ადასტურებს: „აქ ჩვილი ასაკი-დანვე ეჩვევიან სროლას. ძალიან ხშირად გაუფკვირები-ვარ ბავშვებს, როცა მინახავს მათ მიერ მშვილდისრით მოკლული მელა“⁶⁸⁵ (სურ. 243).

სამალი

თავის ლექსიკონში სულხან-საბა ორბელიანი იძლევა ისრის სასროლი ერთი საინტერესო მოწყობილობის აღწერას, რომელსაც, როგორც ჩანს, ქართველებიც იყენებდნენ: „სამალი არს ღარი რკინისა (სა)სატყორცებელი და ისარი მტკაველზედ მეტი მის ღარით სასროლი. სამალი არს მოკლე ისარი ღარით სასროლი“;⁶⁸⁶ „სამალი – ისრის სასროლი ღარი“.⁶⁸⁷ აქ ქართველი ლექსიკოგრაფი საუბრობს მოწყობილობაზე, რომლის საშუალებითაც მოკლე ისარს ისროდნენ. შუა საუკუნეებში ამ მიზნით ორი სხვადასხვა ტიპის კონსტრუქციას იყენებდნენ.⁶⁸⁸

ერთი მათგანია თურქული სიპერი, რომელიც მაჯაზე დამაგრებული

⁶⁸⁰ ელაშვილი, *მშვილდოსნობა*, 31-4; გასიტაშვილი, „ხევსურული აბჯარი“, 84. შინდისაგან არის გათლილი მღვიმევის გამოქვაბულში ნაპოვნი ისრის ზროებიც. მშვენიერაძე, *გამოქვაბული ნაგებობანი საქართველოში*, 29.

⁶⁸¹ სულხან-საბა ორბელიანი, *ლექსიკონი ქართული*, II, 460.

⁶⁸² არჩილი, „საქართველოს ზნეობანი“, 6.

⁶⁸³ ბერი ეგნატაშვილი, „ახალი ქართლის ცხოვრება“, 435.

⁶⁸⁴ სულხან-საბა ორბელიანი, *ლექსიკონი ქართული*, I, 335.

⁶⁸⁵ დონ კრისტოფორო დე კასტელი, *ცნობები და აღბოში საქართველოს შესახებ*, 57, სურ. 156.

⁶⁸⁶ სულხან-საბა ორბელიანი, *ლექსიკონი ქართული*, I, 335-6.

⁶⁸⁷ იქვე, II, 36.

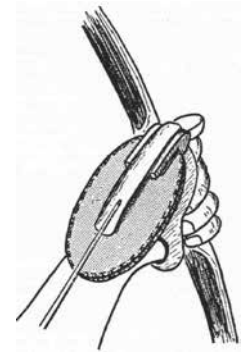
⁶⁸⁸ გ. კოკოშაშვილი შეცდომას უშვებს, როდესაც სამალს მიიჩნევს ლითონის მილად, საიდანაც ისრის გასროლა სულის ჩაბერვით ხდებოდა და მის გამოყენებას სადაზვერვო ოპერაციებში ვარაუდობს. გიორგი კოკოშაშვილი, „ისარი როგორც სასროლი იარაღი საქართველოში“, *ახალი და უახლესი ისტორიის საკითხები*, 2 (2010), 317.

ღარი იყო, რომელიც ისრის მოზიდვის სიგრძეს დამატებით ხუთი სანტიმეტრით ზრდიდა. ტერმინი სპარსული *siper* ანუ ფარი-დან მომდინარეობს.⁶⁸⁹ სიპერი უფრო ჩვეულებრივი ისრის გრძლად მოზიდვისათვის ანუ მეტი ძალით სროლისათვის იყო გამოსადეგი.⁶⁹⁰ (სურ. 244)

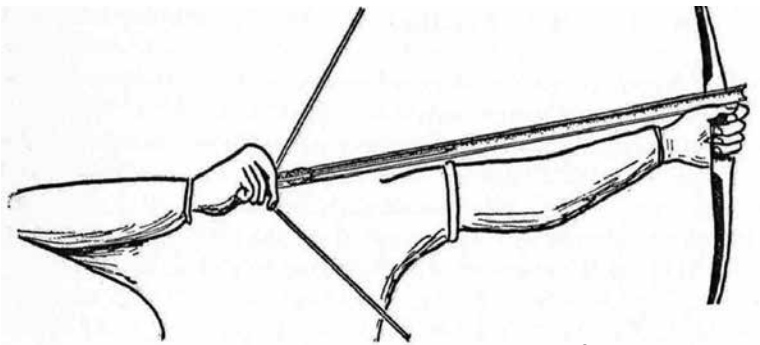
მეორე ტიპის მოწყობილობას ბიზანტიაში *სოლენარიონი*,⁶⁹¹ ისლამურ სამყაროში კი სპარსულად *ნავაკი* და არაბულად *მაჯრა* ეწოდებოდა. *ნავაკი* ისრის მიმართველი თხელი, ამოღარული ხეა,⁶⁹² ისარზე დაახლოებით ორჯერ სქელი,⁶⁹³ ჩვეულებრივი ისრის სიგრძის ან ცოტათი (ორი თითით) მეტი,⁶⁹⁴ სხვა მონაცემით კი – სამი ან ოთხი თითის სიგრძით მეტი.⁶⁹⁵ (სურ. 245)

ასეთი საისრე ღარი ჩვეულებრივი მშვილდით უფრო პატარა, მაგრამ სქელი ისრის სროლის საშუალებას იძლეოდა: რაც უფრო პატარაა ისარი, მით მეტია მისი აეროდინამიკური ეფექტურობა, მისი სისქე ანუ მეტი წონა კი დარტყმის ძალას ზრდიდა.⁶⁹⁶ *ნავაკით* მსროლელი გარკვეულ უპირატესობასაც ფლობდა: ჩვეულებრივთან შედარებით მას ორჯერ მეტი პატარა ისრის წაღება შეეძლო, პატარა ისარი ფრენისას უფრო ძნელი შესამჩნევია და მოწინააღმდეგე მას ვერ გამოიყენებდა.⁶⁹⁷ ამავე დროს, ჩვეულებრივ მშვილდთან შედარებით *ნავაკით* სროლის ტემპი უფრო დაბალი უნდა ყოფილიყო, რადგანაც ისრის ღარში მორგებაა გაცილებით მეტი დრო დასჭირდებოდა.

ქართული *სამალი* მეორე ტიპის მოწყობილობა უნდა იყოს, ბიზანტიური *სოლენარიონის* თუ აღმოსავლური *ნავაკის* (*მაჯრა*) მსგავსი. მათგან ნასროლი ისრის სიგრძე 20 სმ-ს არ აღემატებოდა.⁶⁹⁸

სურ. 244
თურქული სიპერი. პატერსონის მიხედვით.

სურ. 245
მარტივი ნავაკი (მაჯრა). ლეითამ-პატერსონის მიხედვით.

⁶⁸⁹ W. F. Paterson, *Encyclopaedia of Archery* (London, 1984), 96.

⁶⁹⁰ *Arab Archery*, 174.

⁶⁹¹ სოლენარიონი, რომელიც პირველად მავრიკიოსის *სტრატეგიკონში* მოიხსენიება, ჯ. ჰალდონმა ბიზანტიურ არბალეტთან გააიგივა. John Haldon, “Solenarion: The Byzantine Crossbow?” *University of Birmingham Historical Journal*, 12 (1970), 155-7. ამ მოსაზრებას ბევრი მომხრე გამოუჩნდა, თუმცა დ. ნიშიმურამ აჩვენა, რომ საქმე უფრო ისრის მიმართველთან უნდა გვექონდეს. David Nishimura, “Crossbows, Arrow Guides, and the Solenarion,” *Byzantion*, 58 (1988), 422-35. შემდგომში, ეს პოზიცია ჰალდონმაც გაიზიარა. Haldon, “Some Aspects of Early Byzantine Arms and Armour,” 78.

⁶⁹² ფორმით ის ჰგავს *ნავ-ს*, აქედან – სპარსული ტერმინი *ნავაკი*-ი. Khorasani, *Arms and Armor from Iran*, 310.

⁶⁹³ *Arab Archery*, 174.

⁶⁹⁴ *Munyatu'l-Ghuzāt: A 14th-Century Mamluk-Kipchak Military Treatise*, 76-7.

⁶⁹⁵ *Arab Archery*, 126.

⁶⁹⁶ Nicolle, *Crusader Warfare: Muslims, Mongols and the Struggle against the Crusades*, 161.

⁶⁹⁷ *Saracen Archery: An English Version and Exposition of a Mameluke Work on Archery (ca. A.D. 1368)*, with introduction, glossary, and illustrations by J. D. Latham, W. F. Paterson (London, 1970), 145. აგრეთვე იხ. David Nicolle, *Sassanian Armies: The Iranian Empire Early 3rd to mid-7th Centuries AD* (Stockport, 1996), 24.

⁶⁹⁸ Nicolle, *Crusader Warfare: Muslims, Mongols and the Struggle against the Crusades*, 163.

სწორედ ეს ზომა აქვს მოცემული საბასაც, რომლის მიხედვითაც სამალის „ისარი მტკაველზედ მეტი“-ა, მტკაველი კი დაახლოებით 20 სმ-ია.

ისლამურ სამყაროში *ნავაკი (მაჯრა)* არბალეტის წინამორბედად ითვლებოდა, როგორც ეს პირდაპირ არის მითითებული ცნობილ არაბულ ტრაქტატში მშვილდოსნობის შესახებ. ამისათვის საკმარისი იყო მშვილდი დაემაგრებინათ მაჯრაზე, დაემატებინათ საკეტი და სასხლეტი, ბოლოში კი – უზანგი ფეხით მოზიდვისათვის.⁶⁹⁹

რაც შეეხება თავად არბალეტს, იოანე შავთელის ერთი სტროფის საფუძველზე („მშვილდთა მაზრაკა უქმნა მტერთ რაკა“),⁷⁰⁰ ს. კაკაბაძე ფიქრობდა, რომ ქართველები მას იყენებდნენ დიდგორის ბრძოლაში.⁷⁰¹ ასეთი ბუნდოვანი ცნობის საფუძველზე არბალეტის არსებობის მტკიცება ქართულ შეიარაღებაში შეუძლებელია. „მშვილდთა მაზრაკა“-ში უნდა იგულისხმებოდეს მშვილდი და მოკლე სასროლი შუბი (*მაზრაკი*). თუკი ავტორი აქ ერთ იარაღს აღწერს, უფრო ბალისტაა საფიქრებელი, რომელიც ხელშუბის სიგრძე ისარს ისროდა და არა არბალეტი, რომელიც მოკლე და არა ხელშუბის სიგრძე ისარს ისვრის. მითუმეტეს, რომ შუა საუკუნეების საქართველოში არბალეტის არათუ რაიმე გამოსახულება, წყაროებში უბრალო მინიშნებაც კი არ მოგვეპოვება.

არბალეტი არ გამოიყენებოდა არც ბიზანტიურ არმიაში და დასავლეთევროპელთა შეიარაღებაში მისმა გამორჩენამ ბიზანტიელთა გაცემაზე კი გამოიწვია.⁷⁰² მართალია, რომაული სამყარო იცნობდა არბალეტის ტიპის იარაღს, არბალეტის გამოსახულებები მოგვეძვეება გვიან რომაულ ხანაშიც (*V ს.*), მაგრამ შემდეგ არბალეტი ქრება და მხოლოდ *IX* საუკუნეში ჩნდება დასავლეთ ევროპაში.⁷⁰³

გვიან შუასაუკუნეებში, როგორც ჩანს, არბალეტის ტიპის იარაღი საქართველოშიც გამოჩნდა. ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში მისი სახელიცაა შემონახული: სვანეთში მას „ცხემად“⁷⁰⁴ ეწოდებოდა, ხევსურეთში კი – „სასხლეტიანი“ მშვილდი.⁷⁰⁵ მის ფართო გავრცელებაზე ან რაიმე საბრძოლო მნიშვნელობაზე ლაპარაკიც კი ზედმეტია.

მშვილდის ბუე (ხილიფა)

მშვილდის ბუედეს *ხილიფა* ეწოდებოდა.⁷⁰⁶ ის იცავდა მშვილდს გარემოს არახელსაყრელი ზემოქმედებისაგან.

ძველად სკვითები და მათი მეზობლები იყენებდნენ გორიტს – ხის ბუედეს, სადაც საბელგადაცმული მშვილდი და ისრები იყო მოთავსებული.

⁶⁹⁹ Arab Archery, 12, 174.

⁷⁰⁰ იოანე შავთელი, *აბდულ-მესიანი*, მ. ჯანაშვილის წინასიტყვაობითა და განმარტებით (თბილისი, 1915), 26.

⁷⁰¹ სარგის კაკაბაძე, *დიდგორის ომი* (თბილისი, 1982), 72-3.

⁷⁰² Anna Komnene, *The Alexiad*, 282-3.

⁷⁰³ Koliai, *Byzantinische Waffen*, 240-1.

⁷⁰⁴ „ც“ სანყისი ასოა ისრის სვანური სახელწოდებისა – „ცხუ/ცხვი“, „კემად“ კი სვანურად მშვილდს ნიშნავს. ჩართოლანი, *მასალები სვანეთის არქეოლოგიისათვის*, 39.

⁷⁰⁵ ელაშვილი, *მშვილდოსნობა*, 31.

⁷⁰⁶ „ხილიფა – მშვილდის ჩასადებელი“. სულხან-საბა ორბელიანი, *ლექსიკონი ქართული*, II, 423.

შუა საუკუნეების დასაწყისში ევრაზიის მომთაბარეები უკვე საბელდაშვე-ბულ მშვილდს ინახავდნენ გრძელ და წვრილ ბუდეში. IX-X საუკუნეებში მომ-თაბარეები ისევ საბელგადაცმულ მშვილდს ატარებენ შესაბამისი ფორმის ბუდეში.⁷⁰⁷

მშვილდის გაძლიერებამ გაართულა საბელის სწრაფად გადაცმა და აუცილებელი გახდა ახალი ფორმის შალითის შემოღება.⁷⁰⁸ ახალ ბუდეს ჰქონდა დაჭიმული მშვილდის ნახევრის ფორმა, რომელიც საშუალებას იძლეოდა ეტარებინათ საბრძოლო მდგომარეობაში მყოფი, საბელგადაც-მული მშვილდი.⁷⁰⁹ როგორც ნესი, ხილიფა ხის კარკასზე გადაკრული ტყავი იყო, რომელსაც ბრტყელი ფორმა ჰქონდა.⁷¹⁰

ნახევარი მშვილდის ფორმის შალითები განსაკუთრებით ფართოდ ვრ-ცელდება მონღოლთა ბატონობის პერიოდში. ამ პერიოდიდან მოყოლებული, ქართველებიც ამ ტიპის მშვილდის ბუდეს იყენებდნენ, რაც კარგად ჩანს H1665 დავითნის მინიატურებზე (სურ. 246ა). ნახევარმშვილდის ფორმის შალითებს ვხედავთ თავქარაშვილისეულ „ვეფხისტაოსანშიც“ (სურ. 246ბ). მინიატურე-ბიდან ირკვევა, რომ მშვილდის ბუდეს ყოველთვის მარცხნივ იკიდებდნენ სარტყელზე.

სურ. 246
ნახევარმშვილდის ფორ-
მის ხილიფით მხედრები
H1665 დავითნის 198v (ა) და
ავთანდილი H599 „ვეფხ-
ისტაოსანის“ 89-ე (ბ) მინი-
ატურაზე. ხელნაწერთა ერ-
ოვნული ცენტრი.

⁷⁰⁷ А.В. Крыганов, “Налучья и их ношение раннесредневековыми кочевниками Евразии,” *Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э.* (Самара, 1996), 344.

⁷⁰⁸ Nicolle, “Arms of the Umayyad Era,” 59.

⁷⁰⁹ Худяков, *Вооружение кочевников Южной Сибири и Центральной Азии в эпоху развитого средне-вековья*, 129.

⁷¹⁰ Медведев, “Ручное метательное оружие,” 23.

ხილიფას ხშირად რთავდნენ ძვლის ორნამენტული ფირფიტებით.⁷¹¹ ძვლის ფირფიტებით მორთული კაპარჭი საქართველოშიც იყო გავრცელებული. ამის შესახებ XIII საუკუნის სპარსული გეოგრაფიული ტრაქტატის „აჯაიბ ად-დუნიას“ („სამყაროს საკვირველებანი“) ცნობა მეტყველებს, რომლის მიხედვითაც საქართველოს დედაქალაქ თბილისიდან სპილოს ძვლით ინკუსტრირებული მშვილდის შალითები და კაპარჭები გაჰქონდათ: „[თბილისური] საქონელია: სპილოს ძვლით განყობილი ... კაპარჭები და ხილიფები“.⁷¹²

კაპარჭი

ისრების ჩასაწყობ ბუდეს კაპარჭი ეწოდება.⁷¹³ აღმოსავლური წყაროების მოწმობით, კაპარჭში 25-30 ისარი ეტეოდა,⁷¹⁴ თუმცა მეტი ან ნაკლები მოცულობის კაპარჭიც არსებობდა.⁷¹⁵ საბას მიხედვით, დიდი ზომის კაპარჭს ნიჯგორი ეწოდებოდა.⁷¹⁶

ძირითადად ორი ტიპის კაპარჭი არსებობდა: გრძელი ცილინდრული და უფრო მოკლე, ბრტყელი, გახსნილი აბგის მსგავსი.⁷¹⁷ ცილინდრულ კაპარჭში ისრები ნვერით ზემოთ და ფრთებით ქვემოთ იდებოდა. ასეთი კაპარჭი ქვემოთ ფართოვდებოდა, რომ ისრის ფრთები თავისუფლად და დაუზიანებლად მოთავსებულიყო.⁷¹⁸ დახურული ფორმის ცილინდრული კაპარჭი კარგად იცავს ისრებს გარემო პირობების ზემოქმედებისა და ფიზიკური დაზიანებისაგან. ასეთ კაპარჭში ისრები ქსოვილის აბგაში მოთავსებული იდებოდა. ამოღებისას ისარს ნვერს ქვემოთ კიდებდნენ ხელს და კაპარჭიდან ამოაძრობდნენ. შემდეგ ისრიანი ხელი მიჰქონდათ მარცხენა, მშვილდიანთან და ისარს გადასცემდნენ, მარჯვენა ხელს კი ჩამოაყოლებდნენ ისრის ზროს კილომდე და მოარგებდნენ საბელს. ეს ძალიან სწრაფად ხდებოდა. გაუფრთხილებლობის შემთხვევაში შეიძლებოდა ისრის ამოღებისას სიჩქარეში მის პირზე გაეჭრათ ხელი.⁷¹⁹

ყუთისებური, ისრებით ზემოთ მიმართული კაპარჭი მომთაბარეებისათვისაა დამახასიათებელი და VI-VIII საუკუნეებში მკვიდრდება ევრაზიის სტე-

⁷¹¹ Н.В. Малиновская, “Колчаны XIII-XIV вв. с костяными орнаментированными обкладками на территории евразийских степей,” *Города Поволжья в средние века* (Москва, 1974), 135.

⁷¹² „სამყაროს საკვირველებათა“ ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, სპარსული ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლითა და შენიშვნებით გამოსცა რევაზ კიკნაძემ (თბილისი, 1978), 29.

⁷¹³ „კაპარჭი – ისრის ქარქაში“. სულხან-საბა ორბელიანი, *ლექსიკონი ქართული*, I, 352.

⁷¹⁴ *Arab Archery*, 154.

⁷¹⁵ Никоноров, “*Марсов Меч*” *Аттилы: Военное Дело Европейских Гуннов*, 201.

⁷¹⁶ სულხან-საბა ორბელიანი, *ლექსიკონი ქართული*, I, 596.

⁷¹⁷ Nicolle, *Attila and the Nomad Hordes*, 13.

⁷¹⁸ Малиновская, “Колчаны XIII-XIV вв. с костяными орнаментированными обкладками на территории евразийских степей,” 134.

⁷¹⁹ Bede Dwyer, “The Closed Quiver,” *Journal of the Society of Archer-Antiquaries*, 41 (1998), <http://www.atarn.org/islamic/bede/CLOSED%20QUIVER2001.htm>.

პებში.⁷²⁰ თავიანთი დაპყრობების კვალდაკვალ, XIII-XIV საუკუნეებში მონღოლებმა ეს კაპარჭი უზარმაზარ ტერიტორიებზე გაავრცელეს.⁷²¹

მონღოლური შეიარაღების გავლენის ქვეშ მყოფი ქართველები ცილინდრულ კაპარჭს იყენებდნენ XIII-XIV საუკუნეებში.⁷²² კითხვა-პასუხის სახით დანერილი არაბული სამხედრო ნაშრომი „სრული რჩევები სამხედრო საქმეში გასანვრთნელად“⁷²³ საინტერესო ცნობას გვანვდის კაპარჭის შესახებ, რომელსაც ქართველები ატარებდნენ:

„კითხვა: როგორ შევიტყოთ საშიშროების შესახებ სიბნელეში ან ნისლში, ცუდი მხედველობის დროს?

პასუხი: აიღე კაპარჭი ზემოთ მიმართული ისრის პირებით, ისეთი, როგორსაც იყენებენ ქართველები, და დაცალე. დადე მინაზე, დაადე თავი და გაიგონებ ფეხის ან ჩლიქების ხმას“.⁷²⁴

შუა საუკუნეების ისლამური აღმოსავლეთის ერთ-ერთ საუკეთესო სამხედრო ტრაქტატში ყუთისებური, მილძაბრა, ისრის პირებით ზემოთ მიმართული ქართული კაპარჭის მოხსენიება ნიშანდობლივია და გვიჩვენებს, რომ ცილინდრული კაპარჭი ამ პერიოდის ქართული შეიარაღებისათვის მეტად დამახასიათებელი იყო.

II ათასწლეულის შუა ხანებში ვრცელდება ბრტყელი კაპარჭები, სადაც ისრები ფრთებით მალლა და ისრისპირებით ქვემოთ იყო ჩალაგებული. ისრის

⁷²⁰ Худяков, *Вооружение енисейских кыргызов VI-XII вв.*, 112-6, таб. XXXVI; მისივე, *Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии*, 151-2, рис. 66; მისივე, *Вооружение кочевников Южной Сибири и Центральной Азии в эпоху развитого средневековья*, 69-70, рис. 44; 84-5, рис. 53, 112-4, рис. 74; Ю.С. Худяков, В.В. Мясников, “Колчаны древних тюрок Среднего Енисея,” *Проблемы средневековой археологии Южной Сибири и сопредельных территорий* (Новосибирск, 1991), 60-3, рис. 1.

⁷²¹ Малиновская, “Колчаны XIII-XIV вв. с костяными орнаментированными обкладками на территории евразийских степей,” 158-68; Ю.С. Худяков, *Вооружение центральноазиатских кочевников в эпоху раннего и развитого средневековья* (Новосибирск, 1991), 126-7. რაშიდ ად-დინის „ჯამი ათ-თავარიხის“ („ისტორიათა კრებული“) XIV საუკუნის ხელნაწერში მოგვეპოვება ბალდადის ალების მინიატურა, სადაც მონღოლები მსგავსი კაპარჭებით არიან გამოსახულნი. Blair, *A Compendium of Chronicles: Rashid al-Din's Illustrated History of the World*, 98-9. ნიუ-იორკის მეტროპოლიტენის მუზეუმის ტიბეტურ კოლექციაში ინახება მონღოლური ტიპის ასეთი უნიკალური კაპარჭი, რომელიც რადიონახშირბადული მეთოდით 1290-1410 წლებით არის დათარიღებული. LaRocca, *Warriors of the Himalayas*, 188, fig. 91.

⁷²² ასეთ კაპარჭს XIII საუკუნის საქართველოში სავაჭრო ოპერაციების დროს სანყაოდაც კი იყენებდნენ, როგორც ამას ფავნელის საბუთის გვიანდელი მინანერი მონუმბს: „თეთრსა რა ანგარიში უნდა: კაპარჭითა გარდაუნყე“. „დანერილი ფავნელისა მღვიმისადმი“, *ქართული ისტორიული საბუთები, IX-XIII სს.*, შეადგინეს და გამოსაცემად მოამზადეს თ. ენუქიძემ, ვ. სილოგავამ, ნ. შოშიაშვილმა (თბილისი, 1984), 18.

⁷²³ შედგენილია მამლუქთა კავალერიისათვის 1250-1500 წლებში, მოყვანილი ნაწყვეტი დანერილია XIII ს. მინურულს ან XIV ს. დასაწყისში. ტრადიციულად მიეწერება მუჰამედ იბნ ისა ალ-ჰანაფი ალ-აქსარაის, რომელიც 1348 წელს გარდაიცვალა დამასკოში. Nicolle, “Know Your Weapons, Know Your Enemy: A Mamluk Training Manual.”

⁷²⁴ დ. ნიკოლი შენიშნავს, რომ კაპარჭის მილძაბრა ფორმის გამო ის მეგაფონს ნააგავდა და მინაზე მის ფართო ბოლოს დებდნენ. Nicolle, “Know Your Weapons, Know Your Enemy: A Mamluk Training Manual”; მისივე, *Arms & Armour of the Crusading Era*, 79.

სურ. 247

ა) ცილინდრული კაპარჭი. H1665 დავითნის 212v მინიატურა; ბ) ბრტყელი კაპარჭი. „ვეფხისტყაოსნის“ თავაქარაშვილისეული ნუსხა, H599 ხელნაწერი, გვ. 187. ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი.

სიგრძის 1/3 კაპარჭის ზემოთ იყო დარჩენილი.⁷²⁵ ის კიდანებმა შემოიღეს X საუკუნეში, მაგრამ განსაკუთრებით პოპულარული მონღოლთა ბატონობის ხანში გახდა და XIV საუკუნის შემდეგ ხმარებიდან განდევნა ცილინდრული კაპარჭი.⁷²⁶ XVI-XVII სს. ბრტყელი კაპარჭები ტყავისაგან მზადდებოდა. მათი სიგრძე 40-50 სმ, ხოლო სიგანე (ზედა) 17-20 სმ იყო, ნონა ისრების გარეშე 600 გრამს არ აღემატებოდა.⁷²⁷ ასეთ კაპარჭში, არჩილის მიხედვით, საჭირო იყო ისრების „არც შორი-შორ და არც სულა ახლო ერთმანერთს მიწყობა“.⁷²⁸ ცხადია, რომ ისრები კაპარჭში (ქარქაშში) განსაზღვრული შუალედებით უნდა მოეთავსებინათ. ვ. ელაშვილის მიხედვით, ამ მიზნით ქარქაშის ძირში ვერტიკალურად იყო ჩამაგრებული ფრინველის ფრთის ღეროები.⁷²⁹

ორივე ტიპის კაპარჭს იკიდებდნენ სარტყელზე ან ყანიმით მხარზე ძვლის ანჯამებისა და რკინის კაუჭების საშუალებით.⁷³⁰ H1665 დავითნის მინიატურე-

⁷²⁵ Соловьев, *Военное дело коренного населения Западной Сибири*, 33-4.

⁷²⁶ Горелик, „Черкесские войны Золотой Орды (по археологическим данным),“ 167.

⁷²⁷ Медведев, „Ручное метательное оружие,“ 23.

⁷²⁸ არჩილი, „საქართველოს ზნეობანი“, 6.

⁷²⁹ ელაშვილი, *მშვილდოსნობა*, 21, 34.

⁷³⁰ *Arab Archery*, 154-5; Дервянко, *Очерки военного дела племен Приамурья*, 62; Ю.С. Худяков, В.В. Мьякинников, „Колчаны древних тюрков Среднего Енисея,“ *Проблемы средневековой археологии Южной Сибири и сопредельных территорий* (Новосибирск, 1991), 60.

ბზე ქართველებს ცილინდრული კაპარჭი მარჯვენა მხარეს ქამარზე აქვთ დაკიდებული. კაპარჭი სარტყელზე ორ ადგილზე მაგრდებოდა. ეს მეთოდი მონღოლებისგანაა გადმოღებული, რომლებიც კაპარჭს ქამარზე ძვლის ფირფიტაში გაყრილი ღვედებით იკიდებდნენ.⁷³¹ წელზე კაპარჭის დაკიდების მეთოდი შენარჩუნებულია XV საუკუნეში ახალი ტიპის, ბრტყელი კაპარჭის შემოღების შემდეგაც: ამ ეპოქის გულეკარის, ჟიბიანის, თბილისის სიონისა და გურჯაანის ხატებზე და ბოდორნის სანინამძღვრო ჯვარზე კაპარჭი მარჯვენა მხარესაა ქამარზე დაკიდებული.⁷³² იმავე მეთოდს ვხედავთ XVII საუკუნეშიც: თავაქარაშვილის მინიატურებზე (138, 187, 255, 319) კაპარჭი კვლავ წელზეა დამაგრებული; კაპარჭი წელზე ჰკიდია ვახტანგ გურიელსაც კასტელის ჩანახატში. (სურ. 247)

შეხედი

საბას მიხედვით, შურდული ქვის გასატყორცია.⁷³³ შურდული დისტანციური ბრძოლის უძველესი იარაღია, რომელიც ადამიანის კუნთის ძალით ტყორცნის ქვას. ის მარტივი კონსტრუქციის და მსუბუქი იარაღი იყო, თუმცა მისი ეფექტურად გამოყენება მრავალწლიან წვრთნას მოითხოვდა.

სხვა სასროლ იარაღთან შედარებით, შურდულის უპირატესობა მისი სიმარტივე იყო. მისი შეკეთება უმოკლეს დროში ადგილზევე შეიძლებოდა.⁷³⁴ შურდული იყო ორად მოკეცილი ღვედი (ან დანულ თასმები) შუაში ბრტყელი ნაწილით ქვის ჩასადებად.⁷³⁵ ამ ბრტყელ ნაწილს *საქვე*, 50 სმ სიგრძის დანულ თასმებს კი – *მანა ენოდება*.⁷³⁶ თასმის ერთ ბოლო მჭიდროდ იყო დამაგრებული ცერზე, მეორე, თავისუფალი ბოლო ხელში ეჭირათ, რამდენიმეგზის დატრიალების შემდეგ კი უშვებდნენ და ჭურვს მოწინააღმდეგისაკენ მიმართავდნენ.⁷³⁷

ვეგეციუსის აზრით, შეჭურვილი მებრძოლისათვის შურდული უფრო საშიში იყო, ვიდრე მშვილდი, რადგანაც მის ჭურვს აბჯარში შეუღწევადაც შეეძლო მოწინააღმდეგის მწყობრიდან გამოყვანა.⁷³⁸ ძველი გამოსახულებები გვიჩვენებს, რომ სროლისას შურდულს თავს ზემოთ ან სხეულის გვერდზე ატრიალებდნენ. თანამედროვე ექსპერიმენტები მონიშნობს, რომ შურდულის ქვა 150-400 მეტრზე მიფრინავს.⁷³⁹ გამოცდილ ხელში შურდული კომპოზიტურ მშვილდზე შორსაც

⁷³¹ Горелик, *Армии монголо-татар X-XIV веков*, 19.

⁷³² Чубинашвили, *Грузинское чеканное искусство*, таб. 519-23.

⁷³³ სულხან-საბა ორბელიანი, *ლექსიკონი ქართული*, II, 310.

⁷³⁴ Hurley, *Arrows Against Steel*, 34.

⁷³⁵ გამყრელიძე, ფირცხალავა, ყიფიანი, *ძველი საქართველოს სამხედრო ისტორიის საკითხები*, 141.

⁷³⁶ კოტე ჩოლოყაშვილი, „შურდული“, *მეცნიერება და ტექნიკა*, 1 (1958), 37-8. H1665 დავითნის მინიატურაზე გამოსახულ შურდულს ორი გრეხილი თასმა აქვს. ასეთივე გრეხილთასმიანი შურდული საქართველოს ეროვნულ მუზეუმშია. Шервашидзе, *К вопросу о средневековой грузинской светской миниатюре*, 70.

⁷³⁷ გასიტაშვილი, „ხეცურული აბჯარი“, 83; ჩოლოყაშვილი, „შურდული“, 38.

⁷³⁸ Vegetius: *Epitome of Military Science*, I.16.

⁷³⁹ Kelly DeVries and Robert D. Smith, *Medieval Weapons: An Illustrated History of their Impact* (Santa Barbara, 2007, 22.